લોકમાતા

[ભારતની નદીઓ]

દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર
અમદાવાદ

પ્રકાશક: જીવણજી ડાહ્યાભાઈ દેશાઈ,
નવજીવન પ્રકાશન મંદિર,
ગાંધીરોડ, અમદાવાદ

આવૃત્તિ પહેલી, સં. ૧૯૯૦

મુદ્રક: બળવંતરાય કરુણાશંકર ઓઝા,
ગાયત્રી મુદ્રણાલય, અમદાવાદ

विश्वस्य मातरः सर्वाः

सर्वाश्चैव महाफलाः

योपस्रेताः सरितो राजन्

नो दुष्ट आ समाख्याता यथास्मृति ॥

ગતનું છ —महाभारत, भीष्मपर्व ९-३७

છે. આ

માનવ નદીઓ

ઉછર્યે એવી

ઉપસ્થાન

જુદે જુદે પ્રસંગે ભારતવર્ષની જે નદીઓનાં દર્શન થયાં છે તેમનું અહીં સ્મરણ કર્યું છે. આ કંઈ ભૂગોળની ચોપડી નથી, અથવા નદી ઉપરની નિબંધમાલા નથી. આ તો ફક્ત આપણા દેશની લોકમાતાનું ભક્તિપૂર્વક કરેલું એક જાતનું ઉપસ્થાન છે. આર્ય પૂર્વજોની નદીભક્તિ લોકવિશ્રુત છે. આજેય તે ક્ષીણ થઈ નથી. યાત્રાળુઓની નાનીમોટી માનવ નદીઓ તીર્થસ્થાનો તરફ વહીને એ પ્રાચીન ભક્તિ હજીયે એવી ને એવી જાગૃત રહેવાનો પુરાવો આપે છે. ભક્ત હૃદયો આ ભક્તિના ઉદ્દગાર શ્રવણ કરીને સંતુષ્ટ થાઓ. યુવાનોમાં લોકમાતાઓનું સ્તન્યપાન કરી સંસ્કૃતિ-પુષ્ટ થવાની ઝંખના જાગો.

દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

અનુક્રમણિકા

બોધમાળા

૧

સખી માર્કંડી

શું દરેક નદી માતા હોય છે? ના. માર્કંડી તો મારી નાનપણની સખી છે. એ એટલી નાની છે કે એને હું મોટી બહેન તરીકે પણ ન ઓળખાવી શકું. અમારા ખેતરમાં ઊમરાના ઝાડ તળે બપોરની છાયામાં બેઠો હોઉં ત્યારે માર્કંડીનો મંદ પવન જરૂર બોલાવવાનો. માર્કંડીને કાંઠે કેટલીયે વાર બેઠો છું, અને પવનનાં મોજાંથી ડોલતાં ઘાસનાં પાનાં કલાકો સુધી જોયા કર્યાં છે. માર્કંડીને કાંઠે અસાધારણ અદ્‌ભુત એવું કશું નથી. ખાસ ફૂલો નથી, જાતજાતના રંગવાળાં પતંગિયાં પણ નથી, રૂપાળા પથરાયે નથી. પોતાના કલકૂજિતથી ચિત્તને અસ્વસ્થ કરે એવા નાનામોટા પ્રપાત પણ નથી. ત્યાં ફક્ત પ્રેમળ શાંતિ જ છે.

ભરવાડો કહે છે કે માર્કંડી વૈજનાથના ડુંગરામાંથી આવે છે. એનું મૂળ શોધવાની કદી ઇચ્છા થઈ નથી. અમારા

તાલુકાનો નકશો હાથમાં આવે તોયે એમાં માર્કંડીની લીટી હું ન શોધું, કેમકે તેમ કરતાં એ સખી મટી નદી થઈ જાય. મને તો એના પાણીમાં મારા પગ છોડીને બેસવાનું જ ગમે છે. પગ મૂક્યો કે તરત જ ખળખળખળખળ એનો અવાજ શરૂ થાય. નાનપણમાં અમે કેટલીયે વાતો કરતાં. એકબીજાનો સહવાસ જ અમારા આનંદને માટે બસ થતો. માર્કંડી શું બોલે છે તે સમજવાની હું દરકાર ન કરું અને હું જે બોલું એનો અર્થ કરવા માર્કંડી ન બેસે. અમે એક બીજાને ઉદ્દેશીને બોલીએ છીએ એટલું જ બંનેને બસ હતું. ભાઈબહેન ઘણે વરસે મળે એટલે હજાર સવાલ પૂછે. પણ એ સવાલો પાછળ જિજ્ઞાસા નથી હોતી; એ તો પ્રેમ વ્યક્ત કરવાનો એક પ્રકાર છે. સવાલ શો પૂછ્યો અને જવાબ શો મળ્યો એ તરફ ધ્યાન રાખવા જેટલી વૃત્તિ પ્રેમમિલન વખતે ક્યાંથી રહે?

માર્કંડીને કાંઠે કાંઠે હું ગાતો ફરું અને માર્કંડી સાંભળતી જાય. સોળમે વર્ષે પોતાને લઈ જવા આવેલા યમરાજને શિવભક્તિને જોરે પાછા ઠેલનાર માર્કંડેય ઋષિનું આખ્યાન ગાતાં મને કેટલો આનંદ થતો?

'साधू सुंदर शाहणा सुत तया
सोळाच वर्षें मिती
जो कां मूढ कुरूप तो शतवरीं
वर्षें असे स्वस्थिती
या दोहींत जसा मनांत रुचला
तो म्यां तुते दीधला.'

એવું વરદાન મહાદેવે મૃકંડુને આપ્યું. એમાંથી કયો વર પસંદ કરવો? ઋષિએ ધર્મપત્નીને પૂછ્યું. બંને જણાંએ સદ્‌ગુણી બાળક સોળ વરસ જ ભલે જીવે, એ જ કુલોદ્ધારક થશે, એમ ગણી એ જ માગી લીધો. માર્કંડેય જેમ જેમ મોટો થાય તેમ તેમ માબાપનાં વદન મ્લાન થતાં જાય. આખરે સોળ વરસ પૂરાં થયાં. યુવાન માર્કંડેય પૂજામાં બેઠો છે. યમરાજ પાડા પર બેસીને આવ્યા. પણ શિવલિંગને ભેટી પડેલા યુવાન સાધુને અડકવાની એમની હિંમત કેમ ચાલે? છતાં પાશ ફેંક્યો; ત્યાં લિંગમાંથી ત્રિશૂળધારી શિવજી બહાર નીકળ્યા, અને ધૃષ્ટતા માટે યમરાજને સાંભળવું પડ્યું. મૃત્યુંજય મહાદેવના દર્શન પછી માર્કંડેયને મૃત્યુની બીક ક્યાંથી રહે? એની આયુધારા હજી વહે છે.

કૉલેજમાં ભણતો ત્યારે પરીક્ષા પછી અમારી ભાઈબીજ થતી. લણણીના દિવસ હોય, બબ્બે દિવસ સારે ખેતરમાં જ ગાળવાના હોય, ત્યારે માર્કંડી મને શકરિયાં પણ આપતી અને અમૃત જેવું પાણી પણ પાતી. રાત્રે એ ટાઢથી ધ્રૂજે છે કે શું એ જોવા હું જાઉં ત્યારે પોતાના અરીસામાં મને એ મૃગનક્ષત્ર બતાવતી.

આજે પણ જ્યારે જ્યારે ઘેર જાઉં છું ત્યારે ત્યારે માર્કંડીને મળ્યા વગર રહેતો નથી. પણ હવે પહેલાંની પેઠે એ મારી સાથે ગેલ કરતી નથી. જરાક સ્મિત કરી મૌન જ ધારણ કરે છે. એના સુકુમાર વદન પર પહેલાંનું લાવણ્ય નથી જોઈ શકતો. પણ એના સ્નેહની ગંભીરતા વધી છે.

૨

કૃષ્ણાનાં સંભારણાં

૧

અગિયારસનો દિવસ હતો. ગાડીમાં બેસી અમે માહુલી ચાલ્યા. સાતારાથી માહુલી ઠીકઠીક દૂર છે. રસ્તામાં જમણી બાજુ શ્રીશિવાજી મહારાજના વફાદાર કૂતરાની સમાધિ આવે છે. રસ્તા પર અમારી પેઠે ઘણા લોકો માહુલી તરફ ગાડીઓ દોડાવતા હતા. આખરે અમે નદીકાંઠે પહોંચ્યા. ત્યાં આ કાંઠાથી પેલા કાંઠા સુધી લોઢાની સાંકળ ઊંચે તાણી હતી. મારી બાળઆંખોને ભવ્ય લાગતી એક નૌકા એ સાંકળ સાથે ટીંગાડેલી હતી.

કાંઠા પરના કાંકરા કેવા લીસા, કાળા અને ઠંડાઠંડા ! એક હાથમાં લઉં ત્યાં બીજા પર નજર પડે. એ વધારે સારો લાગે. એટલામાં ત્રીજા ભીંજાયલા કાંકરા પર કાથિયા રંગની લીટીઓ દેખાય એટલે એ લેવાનું મન થાય.

તે દિવસે કૃષ્ણાનું મને પ્રથમ દર્શન થયું. કૃષ્ણાબાઈએ મને પ્રથમ ઓળખ્યો. હું તો કૃષ્ણાને ઓળખવા જેટલો મોટો થયો જ નહોતો. બાળક માને ઓળખે તે પહેલાં જ માએ એને પોતાનો કરેલો હોય છે. અમે નાગા થઈને ખૂબ નાહ્યા, કૂદ્યા, પાણી ઉછાળ્યું, નૌકામાં ચડીને પાણીમાં ભૂસકા માર્યા, કકડીને ભૂખ લાગે તેટલો કૃષ્ણામાં જલવિહાર કર્યો.

જેમ નદીનું આ મારું પહેલવહેલું દર્શન હતું તેમ નાહીને ખારી મગફળીનો નાસ્તો કર્યો એ પણ એ જાતનો પહેલવહેલો સ્વાદ હતો. યાત્રાને પ્રસંગે મોરપીંછની ટોપી પહેરનાર 'વાસુદેવો' ભીખ માગવા આવ્યા હતા તેમનું મધુર ભજન પણ તે જ દિવસે પહેલવહેલું સાંભળ્યું. કૃષ્ણાબાઈના મંદિરમાં થોડોક આરામ કરી ઘેર પાછા ફર્યા.

સહ્યાદ્રિના કાન્તારમાં મહાબળેશ્વર પાસે ઉગમ પામી સાતારા સુધી દોડતાં કૃષ્ણાને બહુ વાર લાગતી નથી. પણ એટલામાં જ વેણ્યા કૃષ્ણાને મળવા આવે છે. એ સંગમને લીધે જ માહુલીને માહાત્મ્ય મળ્યું છે. બે છોકરીઓ એકબીજાના ખભા પર હાથ મૂકી રમવા જતી હોય એવું એ દૃશ્ય કાંઈ નહિ તો પાંત્રીસ વરસ હૃદયમાં કોતરાયેલું રહ્યું છે.

કૃષ્ણાનું કુટુંબ મોટું છે. કેટલીયે નાની મોટી નદીઓ એને આવી મળે છે. ગોદાવરી માફક કૃષ્ણાને પણ મહારાષ્ટ્રમાતા કહી શકાય. જ્યારે આજની મરાઠી ભાષા બોલાતી નહોતી તે વખતનું આખું મહારાષ્ટ્ર કૃષ્ણાએ વ્યાપ્યું છે.

૨

કૃષ્ણાનાં સંભારણાં

૧

અગિયારસનો દિવસ હતો. ગાડીમાં બેસી અમે માહુલી ચાલ્યા. સાતારાથી માહુલી ઠીકઠીક દૂર છે. રસ્તામાં જમણી બાજુ શ્રીશિવાજી મહારાજના વફાદાર કૂતરાની સમાધિ આવે છે. રસ્તા પર અમારી પેઠે ઘણા લોકો માહુલી તરફ ગાડીઓ દોડાવતા હતા. આખરે અમે નદીકાંઠે પહોંચ્યા. ત્યાં આ કાંઠાથી પેલા કાંઠા સુધી લોઢાની સાંકળ ઊંચે તાણી હતી. મારી બાળઆંખોને ભવ્ય લાગતી એક નૌકા એ સાંકળ સાથે ટીંગાડેલી હતી.

કાંઠા પરના કાંકરા કેવા લીસા, કાળા અને ઠંડાઠંડા! એક હાથમાં લઉં ત્યાં બીજા પર નજર પડે. એ વધારે સારો લાગે. એટલામાં ત્રીજા ભીંજાયલા કાંકરા પર કાથિયા રંગની લીટીઓ દેખાય એટલે એ લેવાનું મન થાય.

તે દિવસે કૃષ્ણાનું મને પ્રથમ દર્શન થયું. કૃષ્ણાબાઈએ મને પ્રથમ ઓળખ્યો. હું તો કૃષ્ણાને ઓળખવા જેટલો મોટો થયો જ નહોતો. બાળક માને ઓળખે તે પહેલાં જ માએ એને પોતાનો કરેલો હોય છે. અમે નાગા થઈને ખૂબ નાહ્યા, કૂદ્યા, પાણી ઉછાળ્યું; નૌકામાં ચડીને પાણીમાં ભૂસકા માર્યા, કકડીને ભૂખ લાગે તેટલો કૃષ્ણામાં જલવિહાર કર્યો.

જેમ નદીનું આ મારું પહેલવહેલું દર્શન હતું તેમ નાહીને ખારી મગફળીનો નાસ્તો કર્યો એ પણ એ જાતનો પહેલવહેલો સ્વાદ હતો. યાત્રાને પ્રસંગે મોરપીંછની ટોપી પહેરનાર 'વાસુદેવો' ભીખ માગવા આવ્યા હતા તેમનું મધુર ભજન પણ તે જ દિવસે પહેલવહેલું સાંભળ્યું. કૃષ્ણાબાઈના મંદિરમાં થોડોક આરામ કરી ઘેર પાછા ફર્યાં.

સહ્યાદ્રિના કાન્તારમાં મહાબળેશ્વર પાસે ઉગમ પામી સાતારા સુધી દોડતાં કૃષ્ણાને બહુ વાર લાગતી નથી. પણ એટલામાં જ વેણ્યા કૃષ્ણાને મળવા આવે છે. એ સંગમને લીધે જ માહુલીને માહાત્મ્ય મળ્યું છે. બે છોકરીઓ એકબીજાના ખભા પર હાથ મૂકી રમવા જતી હોય એવું એ દૃશ્ય કાંઈ નહિ તો પાંત્રીસ વરસ હૃદયમાં કોતરાયેલું રહ્યું છે.

કૃષ્ણાનું કુટુંબ મોટું છે. કેટલીયે નાની મોટી નદીઓ એને આવી મળે છે. ગોદાવરી સાથે કૃષ્ણાને પણ મહારાષ્ટ્રમાતા કહી શકાય. જ્યારે આજની મરાઠી ભાષા બોલાતી નહોતી તે વખતનું આખું મહારાષ્ટ્ર કૃષ્ણાએ વ્યાપ્યું છે.

૨

નરસોબાની વાડી જતાં નાવ પર ગાડી ચડાવી અમે કૃષ્ણા ઓળંગી તે કૃષ્ણાનું બીજું દર્શન. અહીં એક બાજુએ ઊંચી ભેખડ અને બીજી બાજુએ દૂર સુધી પથરાયલો કૃષ્ણાનો કાંપ અને એમાં ઊગતાં રીંગણાં, ચીભડાં, કાકડી અને તડબૂચનાં અમૃતખેતરો. કૃષ્ણાકાંઠાનાં એ રીંગણાં જેણે ખાધાં છે તે સ્વર્ગમાંયે તેની ઇચ્છા કરે. બબ્બે મહિના સુધી લાગલાગટ રીંગણાં જ ખાઈએ તોયે ધરાઈએ નહિ; કંટાળો તો શાનો જ આવે?.

૩

સાંગલી પાસે કૃષ્ણાકિનારે મહારાષ્ટ્રનો રાજવૈભવ પહેલવહેલો જોયો. એ સરસ સરસ બાંધેલા વિશાળ ઘાટો, ઘાટીલાં અને ચળકતાં વાસણો ભરી ભરીને પાણી લઈ જતી મહારાષ્ટ્રની લલનાઓ, પાણીમાં ભૂસકો મારી કાંઠા પરના લોકોને પલાળવાની હોંશ રાખનારા અખાડાબાજો, ક્ષુદ્ર ઘંટિકાના તાલબદ્ધ અવાજથી પોતાનું આગમન સૂચવનાર પહાડ જેવા હાથીઓ, અને કર્‌ર્‌ર્ એવો એકશ્રુતિ અવાજ કાઢી રસપાન કરવા નોતરનાર શેરડીના કોલુઓ—એ કૃષ્ણાબાઈનું ત્રીજું દર્શન.

મને તરતાં ઠીક આવડતું નહોતું. છતાં મોટી ગાગર પાણીમાં ઊંધી રાખી તેને આધારે તણાઈ જવા એક વખત અહીં નદીમાં પડ્યો. પણ એક ઠેકાણે કાદવમાં એવો તો સપડાયો કે એક પગ કાઢવા જતાં બીજો વધારે અંદર જાય. અને કાદવ પણ કેવો? જાણે કાળુંમેશ માખણ જ! મને થયું કે જંગમ મટી ઊંધા ઝાડ જેવા આપણે અહીં

સ્થાવર થવાના. તે દિવસની ગભરામણ પણ હજી ભૂલી શક્યો નથી.

૪

ચિંચલી સ્ટેશન પર અમને હમેશાં કૃષ્ણા નદીનું પાણી પીવા મળે. અમારા એક ઓળખીતા ત્યાં સ્ટેશન-માસ્તર હતા. અમને તરસ હોય કે ન હોય, પિતાશ્રી ભક્તિપૂર્વક બધાંને પાણી પીવાનું કહેતા. કૃષ્ણા એ મહારાષ્ટ્રની આરાધ્ય દેવતા. એનું એક ટીપું પણ પેટમાં જાય તો પાવન થઈ જઈએ. જેના પેટમાં કૃષ્ણાનું એક બિંદુ પણ પહોંચ્યું છે તે મહારાષ્ટ્રીપણું ભૂલવાનો નથી. શ્રીસમર્થ અને શિવાજી મહારાજ, શાહુ અને બાજીરાવ, ઘોરપડે અને પટવર્ધન, નાના ફડનવીસ અને રામશાસ્ત્રી પ્રભુણે — ટૂંકામાં કહીએ તો મહારાષ્ટ્રનું સાધુત્વ અને વીરત્વ, મહારાષ્ટ્રની ન્યાયનિષ્ઠા અને મુત્સદ્દીપણું, ધર્મ અને સદાચાર, દેશસેવા અને વિદ્યાસેવા, સ્વતંત્રતા અને ઉદારતા, બધું જ કૃષ્ણાના કુટુંબમાં ઊછરેલું છે. દેહૂ અને આળંદીનાં જળ કૃષ્ણાને જ મળે છે. પંઢરપુરની ચંદ્રભાગા પણ ભીમા થઈ કૃષ્ણાને જ મળે છે. ગંગાનું સ્નાન અને તુંગાનું પાન એ કહેવતમાં જેનું ગૌરવ સ્વીકારાયું છે એ તુંગભદ્રા કર્ણાટકના પ્રાચીન વૈભવના સ્મરણ સાથે કૃષ્ણામાં જ ભળી જાય છે. સાચું કહીએ તો મહારાષ્ટ્ર, કર્ણાટક અને તેલંગણ (આંધ્ર) એ ત્રણ દેશનું ઐક્ય સાધવા માટે કૃષ્ણા નદી વહે છે. આ ત્રણે પ્રાંતોએ કૃષ્ણાનું દૂધ પીધું છે. કૃષ્ણામાં પ્રાંતીયતા નથી જ.

૫

કૉલેજના દિવસો. મોટી આશાએ પૂનેથી મોટાભાઈને મળવા ઘેર ગયો. પણ હું પહોંચું એ પહેલાં જ તેઓ ઇહલોક છોડીને ગયા હતા. મારે નસીબે એમનાં ફૂલ કૃષ્ણાના પવિત્ર જળમાં પધરાવવાનું આવ્યું. બેલગામથી હું કૂડચી ગયો. સાંજનો વખત હતો. રેલવેના પુલ તળે કૃષ્ણાની પૂજા કરી. મોટાભાઈનાં અસ્થિ કૃષ્ણાના ઉદરમાં અર્પણ કર્યાં. નાહ્યો, અને પલાંઠી વાળી જીવનમરણનો વિચાર કરવા લાગ્યો. કૃષ્ણાના પાણીમાં કેટલાયે મહારાષ્ટ્રવીરોનું અને મહારાષ્ટ્રના શત્રુઓનું લોહી ભળ્યું હશે! ચોમાસાની મસ્તીમાં કૃષ્ણાએ કેટલાયે ખેડૂતોને અને તેમનાં ઢોરોને જળસમાધિ આપી હશે! પણ કૃષ્ણાને એનું શું? મદમત્ત હાથીઓ એના જળમાં વિહાર કરે અને વીતરાગ સાધુઓ એને કાંઠે તપશ્ચર્યા કરે, કૃષ્ણાને બંને સરખાં છે. મારા ભાઈનાં અસ્થિ અને કાંકરા થઈ ગયેલાં પહાડનાં અસ્થિ વચ્ચે કૃષ્ણાને શો ભેદ? બાળપણીમાં પોતાના ખભા પર મને ઊભો કરી પાણીમાં ભૂસકો મારવા મને ઉત્તેજન આપનાર મોટાભાઈનાં અસ્થિ મારે હાથે એ જ કૃષ્ણાનાં જળમાં મારે પધરાવવાં પડ્યાં! જીવનલીલા કેવી અકળ!

૬

કૃષ્ણાના ઉદરમાં મારો એક બીજો ભાઈ પણ સૂતેલો છે. બ્રહ્મચારી અનંતબુવા મરઢેકર હૃદયની લાગણીથી મારા સગા નાના ભાઈ હતા, અને દેશસેવાના વ્રતમાં મારા મુરબ્બી મોટા ભાઈ હતા. સ્વદેશી, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને ગોસેવા એ ત્રિવિધ કાર્ય કરતાં તેમણે

દેહ છોડયો. મારી સાથે ગંગોત્રી અને અમરનાથની યાત્રા તેમણે કરેલી. પણ કૃષ્ણાને કાંઠે આવીને જ તેઓ અમર થયા. ભક્તિના આવેશમાં તેઓ ભાન ભૂલી જતા અને અનેક ઠેકાણે અથડાતા એનો મને હિમાલયના પ્રવાસમાં અનેક વાર અનુભવ થયેલો. હું એમને અનેક વાર વઢતો, પણ તેઓ ગણકારતા નહિ. તેઓ તો શ્રીસમર્થની પ્રાસાદિક વાણીની ધૂનમાં જ રહેતા. કૃષ્ણાને પણ એમને વઢવાનું સૂઝયું હશે. મંદિરની પ્રદક્ષિણા કરતાં ઉપરથી એક ધરામાં પડયા અને દેવલોક પામ્યા. જ્યારે વાઈના પથરાળ પટ પરથી વહેતી ગંગાનું સ્મરણ કરું છું, દર ચોમાસે કૃષ્ણામાં શિરસ્નાન કરતાં દેવમંદિરનાં શિખરોનું દર્શન કરું છું ત્યારે કૃષ્ણાને ત્યાં મારા પણ એક ભાઈ કાયમના પહોંચ્યા છે એનું સ્મરણ થયા વગર રહેતું નથી, એમની તપોનિષ્ઠ પણ પ્રેમસુકુમાર મૂર્તિનું દર્શન થયા વગર રહેતું નથી.

3407

૭

સંન ૧૯૨૧નું વર્ષ! ભારતવર્ષે એક વરસમાં સ્વરાજ્યસિદ્ધિ કરવાની હામ ભીડી છે. હિંદુ મુસલમાન એક થયા છે. તેત્રીસ કરોડ દેવ સમાન ભારતવાસીઓ કરોડની સંખ્યામાં જ વિચાર કરતા થયા છે. સ્વરાજ્ય-ઋષિ લોકમાન્ય તિલકનું સ્મરણ કાયમ કરવા તિલક સ્વરાજ ફાળામાં એક કરોડ ભેગા કરવા છે. મહાસભાના છત્ર તળે કામ કરનાર સદસ્યોની સંખ્યા પણ એક કરોડ કરવી છે. અને પટ-વર્ધન શ્રીકૃષ્ણના સુદર્શન જેવા તેટલા જ રેંટિયા પણ ધર્મભૂમિમાં ચાલતા કરવા છે. ભારતપુત્રો

એ માટે બેઝવાડામાં ભેગા થયા છે. શ્રી. અબ્બાસ સાહેબ, શ્રી. પુણતાંબેકર, ગિદવાણીજી અને હું, અમે એકત્ર બેઝવાડા પહોંચી ગયા છીએ. એવે મંગલ પ્રસંગે શ્રી કૃષ્ણાંબિકાનું વિરાટ દર્શન કરવાનું સદ્‌ભાગ્ય મળ્યું. જે કૃષ્ણાને કાંઠે વાઈમાં બેસી સંધ્યાવંદન કરેલું અને ન્યાયનિષ્ઠ રામશાસ્ત્રી અને રાજકાજપટુ નાનાની વાતો કરેલી તે જ નાનકડી કૃષ્ણા અહીં આવડી મોટી થયેલી જોઈ પ્રથમ તો સાચું પણ ન લાગ્યું. ક્યાં માહુલીની પેલી નાનકડી સાંકળ અને ક્યાં યુરોપ અમેરિકાને સાંધનાર કેબલ જેવાં અહીંનાં રાંઢવાં! હજારો અને લાખો લોકો અહીં નાહવા આવતા. સ્થૂલકાય આંધ્ર ભાઈઓમાં આજે ભારતવર્ષના તમામ ભાઈઓ ભળી ગયા છે. રાષ્ટ્રીય હિંદીનો વાક્પ્રવાહ જ્યાં ત્યાં સંભળાય છે. કૃષ્ણા નદીને વેણ્યા, વારણા, કોયના, ભીમા, તુંગભદ્રા આવીને મળે તેમ ગામડાંના લોકો ટોળેટોળાં આવીને બેઝવાડામાં ઊભરાય છે. એવે વખતે રોજ કૃષ્ણામાં નાહવાનો લહાવો મળતો. જે કૃષ્ણાએ જન્મકાળનું દૂધ આપ્યું તે જ કૃષ્ણાએ સ્વરાજ્યકાંક્ષી ભારતરાષ્ટ્રનું ગૌરવશાળી દર્શન કરાવ્યું. જય કૃષ્ણે! તારો વિજય થાઓ. ભારતવર્ષ એક થાઓ, સ્વતંત્ર થાઓ.

૩

ખેડૂત નદી

ઘટપ્રભા અને મલપ્રભા એ અમારા તરફના કર્ણાટકની નદીઓ, સ્વભાવે ખેડૂત. જ્યાં જાય ત્યાં ખેતી કરે, જમીનને ખાતર આપે, પાણી આપે, મહેનતુ પ્રજાને સમૃદ્ધિ આપે. એમાં વળી ગોકાક પાસે એક મોટો બાંધ બાંધી માનવીએ એ નદીની શક્તિ વધારી દીધી. જ્યાં નદીનાં પાણીની પહોંચ ન હતી ત્યાં આ બાંધને કારણે એ પહોંચી. ઘટપ્રભાના નામ સાથે ગોકાકનો લાંબો લાંબો બાંધ ધ્યાનમાં આવવાનો જ. મોટી મોટી નદીઓ જ્યાંત્યાંથી કાંપ ખેંચીને લઈ જાય છે. જ્યારે આવી નાની નદીઓ અને ત્યાંથી થોડો થોડો કરી સરસ કીમતી કાંપ ખેડૂતોને પોતાનાં પાણી સાથે મફતનો બક્ષી પોતાનાં બાળકોનું પાલન કરે છે. ખરેખર, ઘટપ્રભા ન્યાતે ખેડૂત છે.

૪

સંગમ

નદીઓ તો આપણે ઘણી જોયેલી હોય છે. પણ બે નદીઓનો સંગમ કંઈ સહેજે જોવાને મળતો નથી. સંગમનું કાવ્ય જ જુદું.

બે નદીઓ મળે એટલે એક પોતાનું નામ છોડી બીજીમાં ભળી જાય છે. બધા દેશોમાં આ નિયમ સચવાયેલો દેખાય છે. પણ કલંક વગર જેમ ચંદ્ર શોભે નહિ તેમ અપવાદ વગર નિયમ પણ ચાલે નહિ. અને કેટલીક વાર નિયમ કરતાં અપવાદ જ વધારે ધ્યાન ખેંચે છે. ઉત્તર અમેરિકાની મિસોરી–મિસિસિપી પોતાનું લાંબું નામ દ્વંદ્વ-સમાસથી ધારણ કરી દુનિયાની લાંબામાં લાંબી નદી તરીકે મશહૂર થઈ છે. સીતાહરણથી માંડીને વિજયનગરના સ્વાતંત્ર્યહરણ સુધીનો ઇતિહાસ સંભારતી તુંગભદ્રા પણ તુંગા અને ભદ્રાના મિલનથી પોતાનું નામ અને મહત્તા

મેળવી શકી છે. પૂનાને પોતાની કેડે રમાડતી મુળામુઠા પણ મુળા અને મુઠાના સંગમથી બનેલી છે.

સિંહગઢની પશ્ચિમ બાજુની ખીણમાંથી મુઠા આવે છે. ખડકવાસલા સુધી મુણ્ડી ટેકરીઓ એનું રક્ષણ કરે છે. ખડકવાસલાના બાંધે તન્વંગી મુઠાનું સુદીર્ઘ સરોવર બનાવ્યું છે. આ સરોવરને કાંઠે ઝાડોયે નથી અને મંદિરોયે નથી. દહાડે વાદળાં ને રાત્રે તારા પોતાનાં ચિંતાજનક પ્રતિબિંબ આ સરોવરમાં પાડે છે. અહીંથી જ મુઠા પાસેથી નહેરના રૂપમાં બે જબરદસ્ત કરભાર લેવામાં આવે છે, અને એમાંથી પૂના અને ખડકીની વસ્તી ધરાઈને પાણી પીએ છે. મુઠાને કાંઠે શેરડીનું વાવેતર વધતું જાય છે. વસંતઋતુમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં શેરડીના કોલુ બાંગ પોકારી પોકારી લોકોને રસપાનનું સ્મરણ કરાવે છે. લકડીપુલને નામે ઓળખાતા પણ પથ્થરના બાંધેલા પુલ તળેથી નદી આગળ જાય છે અને દગડીપુલ નામથી ઓળખાતા પણ પથ્થરના નક્કર બાંધને વટાવે છે. ત્યારપછી જ એને બહેન મુળાનો સંગમ થાય છે. લકડીપુલથી ઓંકારેશ્વર સુધી ગમે તેટલાં મડદાં બળતાં હોય તોયે સંગમ વખતે એનો વિષાદ મુઠાના મોઢા પર દેખાતો નથી.

આટલો શાંત સંગમ બીજે ભાગ્યે જ હોય. આ જ સંગમ પર કેપ્ટન મેલેટ પેશવાઈની અંતઘડીની રાહ જોતો ધામા નાખી પડ્યો હતો. આજે તો સંસ્કૃત ભાષાનું સંશોધન યુરોપિયન પંડિતોના હાથમાંથી પાછું છીનવી લેવા મથતા આર્ય પંડિત ભાંડારકરનો સંગમાશ્રમ જ અહીં શોભે છે. સંસ્કૃત વિદ્યાના પુનરુદ્ધારને અર્થે સ્થાપેલી

પાઠશાળાનું રૂપાંતર કરી જૂનાનવાનો સંગમ કરનાર ટ્રેઈન કૉલેજની સ્થાપના પણ આ સંગમ પાસે જ આવે છે. અહીં ગોરાઓએ નૌકાવિહારને અર્થે નદીને બાંધ બાંધી પાણી રોક્યું છે, અને મચ્છરોના વિશાળ કુળને પણ અહીં આશ્રય આપ્યો છે. પાસેની ટેકરી પર ગુજરાતના એક લક્ષ્મીપુત્રની ઉત્તુંગશિરસ્ક પણ નમ્રનામધેય 'પર્ણકુટી' આવેલી છે. માણસની સ્વતંત્રતા હરી લેનાર યરોડાનું કારાગાર અને પ્રાણહરણપટુ લશ્કરી દારૂખાનું પણ આ સંગમથી બહુ દૂર નથી. કોણ જાણે કેટકેટલી વિચિત્ર વસ્તુનો સંગમ મુળામુઠાને કાંઠે થતો હશે ને થવાનો હશે! બાંધ પાસે આવેલા બંડ ગાર્ડનમાં લક્ષાધીશ ને ભિક્ષાધીશ લોકોનો સંગમ થાય છે એ પણ એનો જ એક દાખલો છે.

બાંધ પરથી હાશ કરીને છૂટી જતી મુળામુઠા આગળ ક્યાં જાય છે એની ખબર કોણ રાખે?

૫

સાગરસરિતાનો સંગમ

નાનપણમાં ભોજ અને કાલિદાસની વાર્તાઓ વાંચતો હતો. ભોજરાજા પૂછે, "આ નદી આટલી કેમ રુએ છે?" નદીનું પાણી પથરા પરથી પસાર થતું હશે અને અવાજ કરતું હશે. રાજાને સૂઝ્યું કે કવિ સામે એક કલ્પના ફેંકી દઈએ. એટલે તેણે ઉપરનો સવાલ પૂછ્યો. લોકવાર્તાનો કાલિદાસ લોકમાનસને રુચે એવો જ જવાબ આપવાનો. એણે કહ્યું, "રોવાનું કારણ શું પૂછો છો? એ બાળા પિયરથી સાસરે જાય છે. પછી રુએ નહિ તો શું કરે?" તે વખતે મને થયું, 'સાસરે જવાનું ગમતું નથી તો જાય શું કરવા?' કોઈકે જવાબ આપ્યો, ''છોકરીઓનું જીવતર સાસરે જવા માટે જ છે.'

નદી જ્યારે સાગરને મળે છે ત્યારે એનું આખું સ્વરૂપ ફરી જાય છે. એ પ્રવાહને નદી તરીકે ઓળખવો

મુશ્કેલ થઈ જાય છે. સાતારા પાસે માહુલી નજીક કૃષ્ણાનો અને, ભૂલતો ન હોઉં તો, વેણ્યાનો સંગમ જોયેલો. પૂનામાં મુળા અને મુઠાનો. પણ નદીસાગરસંગમ તો પહેલવહેલો જોયો કારવારમાં—ઉત્તર તરફના સરુના વનને છેડે. અમે બે ભાઈઓ સમુદ્રવેળાની રેતીમાં રમતા રમતા, ફરતા ફરતા આગળ ચાલ્યા હતા. રોજ કરતાં ખૂબ દૂર ગયા અને એકાએક એક સુંદર નદી સમુદ્રને આવીને મળતી જોઈ. બે નદીનાં સંગમ કરતાં નદીસમુદ્રનો સંગમ વધારે કાવ્યમય હોય છે. બે નદીઓના સંગમનો આનંદ ગૂઢ–શાંત હોય છે, જ્યારે સાગરસરિતા મળે છે ત્યારે બન્નેમાં ચોખ્ખો ઉન્માદ દેખાઈ આવે છે. અને એ ઉન્માદનો કેફ આપણા ઉપર અચૂક ચડે જ છે. નદીનાં પાણી શાંત આગ્રહથી સમુદ્ર ભણી ધસતાં જાય છે, જ્યારે કોઈ કાળે પોતાની મર્યાદા ન છોડવા માટે પંકાયલા સમુદ્રનાં પાણી ચંદ્રમાની ઉશ્કેરણીથી ઘડીકમાં નદીને મારગ કરી આપે છે અને ઘડીકમાં સામાં થાય છે. નદી અને સાગરનો સામસામો જ્યારે સત્યાગ્રહ ચાલે છે ત્યારે અનેક જાતનાં દૃશ્યો જોવાને મળે છે. સમુદ્રનાં મોજાંઓ ત્રાંસાં કતરાતાં આવે ત્યારે પાણીનો એક ફુવારો એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી દોડતો જાય છે. કોક કોક ઠેકાણે પાણી ગોળ ગોળ ફરી વમળ બનાવે છે. સાગરનું જોર વધ્યું એટલે નદીનું પાણી પાછું હઠતું જાય છે. બે બાજુના કાંઠા ઉપર એનો મારો સખત હોય છે. નદીની ગતિની વિપરીત દશા જોઈ એનો લાભ લેનારી મતલબી હોડીઓ પૂર જોસમાં અંદર ઘૂસે છે. એમને ખબર છે કે આ ભાગ્યની ભરતી સાથે જેટલું અંદર

જવાય તેટલું ખરું. અને પછી જ્યારે ઓટ શરૂ થાય છે અને સાગરનાં મોજાં પોતાનો વિરોધ છોડી બાહુ ખોલીને નદીનાં પાણીને આવકાર આપે છે, ત્યારે મતલબી હોડીઓને પાઘડી ફેરવતાં વાર નથી લાગતી. પવન ગમે તે દિશાએ વાય તોયે જ્યાં સુધી એ પ્રત્યક્ષ સામો નથી ત્યાં સુધી એમાંથી કાંઈ ને કાંઈ મતલબ કઢાવવાની કુનેહ આ વૈશ્યવૃત્તિ હોડીઓમાં હોય જ છે. એમની પાઘડી એટલે કે સઢની બનાવટ જ એવી કરેલી હોય છે.

અમે ગયા ત્યારે હોડીઓ આવી જ રીતે નદીની અંદર જતી હતી. પણ એ સમુદ્રનાં પતંગિયાંઓને નિહાળવાનો અમને રસ ન હતો. અમે તો સંગમ સાથે સૂર્યાસ્ત કેમ શોભે છે એ જોવામાં મશગૂલ હતા. સોનેરી રંગ બધે જ શોભે છે. પણ લીલા રંગ સાથેની એની બાદશાહી શોભા કંઈ ઓર જ હોય છે. ઊંચાં ઊંચાં ઝાડ ઉપર જ્યારે સંધ્યાનાં સુવર્ણ કિરણો આરોહણ કરે છે ત્યારે આ માનવીસૃષ્ટિ નથી, પરીઓની સૃષ્ટિ છે એમ શંકા જાય છે. સમુદ્ર તો જાણે સોનાના રસનું સરોવર છલકાતું હોય તેવો શોભવા લાગ્યો. અમે એ શોભા જોઈને ધરાયા અથવા સાચું કહીએ તો જેમ જેમ એ શોભા જોતા ગયા તેમ તેમ હૈયું વધારે ને વધારે અસ્વસ્થ થતું ગયું. સૌંદર્યપાનથી અમે ગૂંગળાઈ ગયા હતા.

સૂર્યાસ્ત પછી એ રંગ સૌમ્ય પડચા. અમે પણ ભાન ઉપર આવ્યા. અને પાછા ફરવાનો અમે વિચાર કર્યો. પણ પાછા જવાય એમ હતું નહિ. એટલે અમે નદીને કાંઠે કાંઠે ઉપલાણે ચાલ્યા. ત્યાં પણ નદીનાં પાણી

બન્ને બાજુએ ઝુલાતાં જતાં હતાં — જાણે પાડા પરની પખાલ. અમે જેમ જેમ ઉપર ગયા તેમ તેમ પાણીમાં શાંતિ વધી. અંધારું પણ વધતું જતું હતું. આ કાંઠેથી પેલે કાંઠે આવજા કરનારી એક નાવડી એક ખૂણે પડી હતી અને ગામડાંના કેટલાક મજૂરો લંગોટીની દોરીમાં પાછળની બાજુ એક લાકડાનું ચક્ર ભેરવી એમાં પોતાના 'કોયતા' લટકાવી જતા હતા. (કોયતા એ ધારિયા જેવું હથિયાર, દાતરડા જેવી મૂઠીમાં બેસાડેલું હોય છે. નારિયેળ છોલવામાં અને સામાન્યપણે કુહાડી જેવો એનો ઉપયોગ થાય છે.) આ લોકોનો પોષાક એક લંગોટી અને એક જાકીટ હોય છે. નદી ઓળંગવી હોય ત્યારે જાકીટ કાઢી માથા ઉપર લઈ લીધું એટલે બસ. કુદરતનાં બાળકો! જમીન અને પાણી એમને માટે બન્ને સરખાં જ હોય છે.

ઘેર જવાની કેવળ અમને જ ઉતાવળ ન હતી. આ ગામડિયા લોકોને પણ ઉતાવળ થઈ હોય એમ લાગતું હતું. અને નદીને કાંઠે દોડતા નાના નાના કરચલાઓને પણ અમારા જેટલી જ ઉતાવળ હતી. રાત પડી અને અમે ઉતાવળે ઘેર આવ્યા. પણ મનમાં વિચાર તો સ્ફુર્યો કે કોઈક દિવસ આ નદીને કાંઠે કાંઠે ખૂબ ઉપર સુધી જવું જોઈએ. હાથમાં ડુંગળી કે કોબેજ આવે કે એનાં બધાં પડ ઉકેલી જોવાની જેમ ઇચ્છા થાય છે, તેમ જ નદી જોઈ કે ઉગમ તરફ ચાલવાનું માણસને મન થાય જ છે. ઉગમની શોધ એ સનાતન શોધ છે. એ રીતે જ ગંગોત્રી, જમનોત્રી અને મહાબળેશ્વર કે ત્ર્યંબકની શોધ થઈ છે.

૬

ગંગામૈયા

(૧)

ગંગા કશું ન કરત અને એકલા દેવવ્રત ભીષ્મને જન્મ આપત તોપણ આર્યજાતિની માતા તરીકે આજે તે પ્રખ્યાત હોત. પિતામહ ભીષ્મની ટેક, ભીષ્મની નિઃસ્પૃહતા, ભીષ્મનું બ્રહ્મચર્ય અને ભીષ્મનું તત્ત્વજ્ઞાન એ આર્યજાતિને માટે હમેશનું આદરપાત્ર ધ્યેય બની ચૂક્યું છે. એવા મહાપુરુષની માતા તરીકે આપણે ગંગાને ઓળખીએ છીએ.

(૨)

નદીને જો કોઈ ઉપમા છાજે તો તે માતાની જ છે. નદીને કાંઠે રહીએ એટલે દુકાળની બીક તો રહે જ નહિ. મેઘરાજા દગો દે ત્યારે નદીમાતા આપણો પાક પકવે. નદીનો કાંઠો એટલે શુદ્ધ અને શીતળ હવા. નદીને કાંઠે કાંઠે ફરવા જઈએ એટલે કુદરતના માતૃવાત્સલ્યના અખંડ

પ્રવાહનું દર્શન થાય છે. નદી મોટી હોય અને એનો પ્રવાહ ધીરગંભીર હોય ત્યારે તો કાંઠા ઉપર રહેનાર લોકોની જાહોજલાલી એ નદીને જ આભારી હોય છે. સાચે જ નદી જનસમાજની માતા છે. નદીકાંઠાના શહેરમાં શેરીએ શેરીએ આપણે ફરતા હોઈએ અને એકાદ ખૂણા તરફથી નદીનું દર્શન થાય છે ત્યારે આપણને કેટલો આનંદ થાય છે! શહેરનું મેલું વાતાવરણ ક્યાં? અને નદીનું પ્રસન્ન દર્શન ક્યાં? તરત જ ફેર જણાઈ આવે છે. નદી ઈશ્વર નથી. પણ ઈશ્વરનું સ્મરણ કરાવનાર દેવતા છે. જો ગુરુને વંદન ઘટે છે તો નદીને પણ વંદન કરવું ઘટે છે.

આ તો થઈ સામાન્ય નદીની વાત. પણ ગંગામૈયા તો આર્યજાતિની માતા છે. આર્યોનાં મોટાં મોટાં સામ્રાજ્યો એ નદીને કિનારે જ સ્થપાયાં છે. કુરુપાંચાલ દેશનો અંગવંગાદિ દેશો સાથે ગંગાએ જ સંયોગ કર્યો છે. આજે પણ હિંદુસ્તાનની આબાદી ગંગાને કિનારે જ વધારેમાં વધારે છે.

ગંગાનું જ્યારે આપણે દર્શન કરીએ છીએ ત્યારે પાકથી ઊભરાતાં ખેતરો જ ધ્યાનમાં નથી આવતાં, માલથી લદાયેલાં વહાણો જ ધ્યાનમાં નથી આવતાં, પણ વ્યાસવાલ્મીકિનાં કવનો, બુદ્ધમહાવીરના વિહારો, અશોક, સમુદ્રગુપ્ત કે હર્ષ જેવા સમ્રાટોનાં પરાક્રમો અને તુલસીદાસ કે કબીર જેવા સંતજનોનાં ભજનો — એ બધાં યાદ આવે છે. ગંગાનું દર્શન એટલે શૈત્યપાવનત્વનું પ્રત્યક્ષ દર્શન.

પણ ગંગાનું દર્શન કંઈ એકવિધ નથી. ગંગોત્રી પાસેના હિમાચ્છાદિત પ્રદેશોમાંનું એનું રમતિયાળ કન્યારૂપ,

ઉત્તરકાશી તરફનું ચીડદેવદારના કાવ્યમય પ્રદેશમાંનું મુગ્ધાસ્વરૂપ, દેવપ્રયાગના પહાડી અને સાંકડા પ્રદેશમાં ચમકીલી અલકનન્દા સાથેની તેની રમત, લક્ષ્મણઝૂલાની કરાલ દંષ્ટ્રામાંથી છૂટ્યા પછી હરદ્વાર પાસેનું એનું અનેક ધારે સ્વચ્છંદવિહરણ, કાનપુરને ઘસીને જતો એનો ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ પ્રવાહ, પ્રયાગના વિશાળ પટ ઉપરનો એનો કાલિન્દી સાથેનો ત્રિવેણીસંગમ — દરેકની શોભા કંઇક જુદી જુદી જ છે. એક દૃશ્ય જોવાથી બીજાની કલ્પના ન આવી શકે. દરેકનું સૌંદર્ય જુદું, દરેકનો ભાવ જુદો, દરેકનું વાતાવરણ જુદું, દરેકનું માહાત્મ્ય જુદું.

પ્રયાગથી ગંગા જુદું જ સ્વરૂપ પકડે છે. ગંગોત્રીથી પ્રયાગ સુધી ગંગા વર્ધમાન છતાં એકરૂપ ગણાય. પણ પ્રયાગ પાસે એને યમુના મળે છે. યમુનાનું તો પહેલેથી જ બેવડું કાહું છે. તે ખેલે છે, કૂદે છે, પણ રમતિયાળ નથી દેખાતી. ગંગા શકુન્તલા જેવી તપસ્વી કન્યા દેખાય છે, જ્યારે કાળી યમુના દ્રૌપદી જેવી માનિની રાજકન્યા દેખાય છે. શર્મિષ્ઠા અને દેવયાનીની વાર્તા સાંભળીએ ત્યારે પણ પ્રયાગ પાસેના ગંગા અને યમુનાના મહામુશ્કેલીથી ભળતા શુક્લ–કૃષ્ણ પ્રવાહ યાદ આવે છે. હિંદુસ્તાનમાં અસંખ્ય નદીઓ છે અને તેથી સંગમો પણ પાર વિનાના છે. આપણા પૂર્વજોએ આ બધા સંગમોમાં ગંગાયમુનાનો આ સંયોગ સૌથી વધારે પસંદ કર્યો છે, અને તેથી જ તેનું પ્રયાગરાજ એવું ગૌરવભર્યું નામ રાખ્યું છે. હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાનો આવ્યા પછી જેમ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસનું રૂપ બદલાયું, તેમ જ દિલ્હીઆગ્રા અને મથુરાવૃંદાવન પાસેથી

આવતા યમુનાના પ્રવાહને લીધે ગંગાનું સ્વરૂપ પણ સાવ બદલાઈ ગયું છે.

પ્રયાગ પછી ગંગા કુલવધૂની પેઠે ગંભીર અને સૌભાગ્યવતી દેખાય છે. હવે પછી એને મોટી મોટી નદીઓ મળતી જાય છે. યમુનાનાં જળ મથુરાવૃંદાવનથી શ્રીકૃષ્ણનાં સ્મરણાં અર્પે છે, જ્યારે અયોધ્યાથી આવતી સરયૂ આદર્શ રાજા રામચંદ્રના પ્રતાપી પણ કરુણ જીવનનાં સંભારણાં લાવે છે. દક્ષિણ તરફથી આવતી ચંબલ નદી રંતિદેવના યજ્ઞયાગની વાતો કરે છે, જ્યારે મહાન કોલાહલ કરતો શોણભદ્ર ગજ–ગ્રાહના દારુણ યુદ્ધની ઝાંખી કરાવે છે. આવી રીતે પુષ્ટ થયેલી ગંગા પાટલિપુત્ર પાસે મગધ સામ્રાજ્ય જેવી વિસ્તીર્ણ થઈ જાય છે. તોપણ ગંડકી પોતાનો અમૂલ્ય કરભાર લઈ આવતાં અચકાઈ તો નથી જ. જનક અને અશોકની, બુદ્ધ અને મહાવીરની પ્રાચીન ભૂમિમાંથી આગળ વધતાં ગંગા ક્યાં જવું તેના જાણે વિચારમાં પડી જાય છે. આવડો પ્રચંડ વારિરાશિ પોતાના અમોઘ વેગથી પૂર્વ તરફ ધસતો હોય તેને દક્ષિણ તરફ વાળવો એ શું સહેલી વાત છે? છતાં તે તેમ વળ્યો છે. બે સમ્રાટો અથવા બે જગદ્‌ગુરુઓ જેમ એકાએક એકબીજાને મળતા નથી, તેમ ગંગા અને બ્રહ્મપુત્રાનું થયેલું દેખાય છે. બ્રહ્મપુત્રા હિમાલયની પેલી પારનું બધું પાણી લઈને આસામમાંથી પશ્ચિમ તરફ આવે છે અને ગંગા આ બાજુથી પૂર્વ તરફ જાય છે, એમનો સામસામે મેળાપ કેમ થાય? કોણ કોને પ્રથમ નમે અથવા કોણ કોને મારગ આપે? આખરે બન્નેએ નક્કી

કર્યું કે બન્નેએ દાક્ષિણ્ય કેળવી સરિત્પતિનાં દર્શને જવું, અને ભક્તિનમ્ર થઈ જતાં જતાં જ્યાં બને ત્યાં રસ્તામાં એકબીજાને મળી લેવું.

આમ ગોલંદો પાસે જ્યારે ગંગા અને બ્રહ્મપુત્રાનાં વિશાળ જળ ભેગાં થાય છે ત્યારે સાગર આથી જુદો હોતો હશે કે કેમ એવી શંકા ઊપજે છે. વિજય પ્રાપ્ત કર્યા પછી ઘડાયલી સેના પણ જેમ અવ્યવસ્થિત થઈ જાય છે અને વિજયી વીરો ફાવે તેમ ફરે છે તેમ હવે પછી આ મહાન નદીઓનું થાય છે. અનેક મુખે તે સાગરને જઈને મળે છે. દરેક પ્રવાહનું જુદું જુદું નામ છે. અને કોઈ કોઈ પ્રવાહને તો એક કરતાં વધારે નામો છે. ગંગા અને બ્રહ્મપુત્રા એક થઈ પદ્માનું નામ ધારણ કરે છે. એ જ આગળ જતાં મેઘનાને નામે ઓળખાય છે.

આ અનેકમુખી ગંગા ક્યાં જાય છે? સુંદરવનનાં નેતરનાં ઝુંડ ઉગાડવા કે સગરપુત્રોની વાસના તૃપ્ત કરી તેમનો ઉદ્ધાર કરવા? આજે જઈને જોશો તો જૂના કાવ્યમાંનું અહીં કશું રહ્યું નથી. જ્યાં જુઓ ત્યાં શણનાં ગૂણિયાં બનાવનારી મિલો અને એવાં જ બીજાં ભમરાળાં કારખાનાં. જ્યાંથી હિંદી કારીગરીની અસંખ્ય વસ્તુઓ હિંદી વહાણમાં લંકા અથવા જાવાદ્વીપ સુધી જતી ત્યાંથી જ હવે વિલાયતી અને જાપાની આગબોટો પરદેશી કારખાનાંમાં બનેલો કચરો માલ હિંદુસ્તાનનાં બજારોમાં ભરી દેવા માટે આવતી દેખાય છે. ગંગામૈયા પહેલાંની પેઠે આપણને સમૃદ્ધિઓ અર્પે છે, પણ આપણા નબળા હાથ તે ઝીલી શકતા નથી. ગંગામૈયા! આ દૃશ્ય જોવાનું તારા નસીબમાં હજી ક્યાં સુધી હશે?

૭

યમુનારાણી

હિમાલય તો ભવ્યતાનો ભંડાર છે. જ્યાં ત્યાં ભવ્યતા પાથરી ભવ્યતાની ભવ્યતા ઓછી કરવી એ જ જાણે હિમાલયનો વ્યવસાય છે. છતાં એવા હિમાલયમાં એક સ્થાન એવું છે કે જેની ઊર્જસ્વિતા હિમાલયવાસીની પણ નજરે ચડે છે. યમરાજની બહેનનું એ ઉગમસ્થાન છે.

ઊંચેથી બરફ પીગળીને મોટા ધોધ પડે છે. આસપાસ ગગનચુમ્બિત નહિ પણ ગગનભેદી ઘરડાં મહાવૃક્ષો આડાં પડી કોહી જાય છે. ઉત્તુંગ પહાડો યમદૂતોની પેઠે રક્ષણ કરવા ઊભા છે. ઘડીકમાં પાણી થીજીને બરફ થાય છે, અને ઘડીકમાં બરફ ઓગળી એનું બરફ જેટલું ઠંડું પાણી થાય છે. એવે ઠેકાણે જમીનમાંથી અદ્‌ભુત રીતે ઊકળતું પાણી ઊછળે છે. બાષ્પયંત્રમાંથી ક્રોધાયમાન વરાળ છૂટતી હોય તેવો અવાજ જમીનમાંથી આવે છે, અને

ઝરણમાંથી માથોડું ઊંચાં ઊડતાં ટીપાં એવી ઠંડીમાં પણ માણસને દઝાડે છે. એવા લોકચમત્કારી સ્થાનમાં અસિત ઋષિએ યમુનાનું મૂળ શોધ્યું. આ સ્થાને શુદ્ધ જળમાં સ્નાન અશક્ય જેવું છે. ટાઢે પાણીએ નાહીએ તો કાયમના ટાઢા પડી જઈએ, અને ગરમ પાણીમાં નાહીએ તો ત્યાં ને ત્યાં જ બટાટાની પેઠે બફાઈ જઈએ. એટલા માટે જ ત્યાં મિશ્ર જળના કુંડ તૈયાર કરેલા છે. એક ઝરણ ઉપર એક ગુફા છે. એમાં લાકડાનાં પાટિયાં મૂકી સૂઈ શકાય. માત્ર આખી રાત અવારનવાર પાસું ફેરવવું જોઈએ. ઉપરની ઠંડી અને નીચેની ગરમી બંને અસહ્ય.

એ બહેનોમાં ગંગા કરતાં યમુના મોટી છે, પ્રૌઢ છે, ગંભીર છે, કૃષ્ણભગિની દ્રૌપદી જેવી કૃષ્ણવર્ણા તેમ જ માનિની છે. ગંગા જાણે બિચારી મુગ્ધ શકુંતલા જ, પણ દેવાધિદેવે એનો સ્વીકાર કર્યો એટલે યમુનાએ પોતાનું ?ટપણ છોડી ગંગાને જ મુરબ્બીપણું સોંપી દીધું. આ બંને બહેનો એકબીજાને મળવા અતિશય આતુર દેખાય છે. હિમાલયમાં એક ઠેકાણે તો લગભગ પાસે આવી જાય છે. પણ અદેખો દંડાલ પર્વત વચમાં વિઘ્નસંતોષીની પેઠે આડો પડવાથી એમનું મિલન ત્યાં થતું નથી. કાવ્યહૃદયી એક ઋષિ ત્યાં યમુનાને કાંઠે રહીને રોજ ગંગાસ્નાને જતો. પણ જમતો હતો પાછો આવી યમુનાને જ ઘેર. એ ઘરડો થયો (ઋષિઓ પણ અંતે ઘરડા થાય છે), ત્યારે એના થાકેલા પગ પર દયા ખાઈ ગંગાએ પોતાના પ્રતિનિધિરૂપ એક નાનકડું ઝરણું યમુનાકાંઠે ઋષિના આશ્રમે મોકલી દીધું. આજે પણ એ નાનકડો ધોળો પ્રવાહ એ ઋષિને સ્મરતો વહે છે.

ડેહરાડૂન પાસે પણ આપણને આશા થાય છે કે આ બે નદીઓ એક બીજાને મળશે. પણ ના, પોતાના શૈત્ય-પાવનત્વથી આખો અંતર્વેદીનો પ્રદેશ પુનિત કરવાનું કર્તવ્ય પાર પાડ્યા પહેલાં એમને એક બીજાને મળી ફુરસદની વાતો કરવાનું કેમ સૂઝે? ગંગા તો ઉત્તરકાશી, ટેહરી, શ્રીનગર, હરદ્વાર, કનોજ, બ્રહ્માવર્ત, કાનપુર, વગેરે પુરાણ અને ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ સ્થાનોને ધવડાવતી દોડે છે; જ્યારે યમુના કુરુક્ષેત્ર અને પાણીપતના હત્યારા ભૂમિભાગને નિહાળતી ભારતવર્ષની રાજધાની પાસે આવી પહોંચે છે. યમુનાનાં પાણીમાં સામ્રાજ્યની શક્તિ હોવી જોઈએ. એના સ્મરણ-સંગ્રહાલયમાં પાંડવોથી માંડીને મોગલ સામ્રાજ્ય સુધીની અને બળવાના દિવસથી માંડીને સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીના ખૂન સુધીની બધી તવારીખ ભરેલી છે. દિલ્હીથી આગ્રા સુધી બાબરના વંશજો જ આપણી સાથે વાતો કરવા માગતા હોય એમ જણાય છે. બંને નગરોના કિલ્લાઓ સામ્રાજ્યના રક્ષણ માટે નહિ પણ યમુનાની શોભાના નિરીક્ષણને માટે બાંધેલા હોય એમ લાગે છે. મોગલ સામ્રાજ્યનાં નગારાં તો શાંત પડચાં, પણ મથુરાવૃંદાવનની બંસરી હજીયે વાગે છે.

મથુરાવૃંદાવનની શોભા કંઈ અનેરી જ છે. આ પ્રદેશ જેટલો રમણીય તેટલો જ સમૃદ્ધ છે, હરિયાણીની ગાયો એમના મીઠા સકસ દૂધને માટે હિંદુસ્તાનમાં પ્રખ્યાત છે. યશોદામાતાએ અથવા ગોપરાજા નંદે પોતે આ સ્થાન પસંદ કર્યું હતું એ જાણે અહીંની ભૂમિ ભૂલી શકતી જ નથી. મથુરાવૃંદાવન એટલે બાલકૃષ્ણની ક્રીડાભૂમિ,

વીરકૃષ્ણની વિક્રમભૂમિ. દ્વારકાવાસ છોડી દઈએ તો શ્રીકૃષ્ણના જીવન સાથે કાલિંદીએ જ વધારેમાં વધારે સહકાર કર્યો છે. જે યમુનાએ કાલિયમર્દન જોયું એ જ યમુનાએ કંસનો શિરચ્છેદ ભાળ્યો. જે યમુનાએ હસ્તિનાપુરના દરબારમાં શ્રીકૃષ્ણની સચિવવાણી સાંભળી એ જ યમુનાએ રણકુશળ શ્રીકૃષ્ણની યોગમૂર્તિ કુરુક્ષેત્ર પર વિચરતી નિહાળી. જે યમુનાએ વૃંદાવનની પ્રણયબંસરી સાથે પોતાનો કલરવ મેળવ્યો એ જ યમુનાએ કુરુક્ષેત્ર પર ામહર્ષણ ગીતાવાણીનો પડઘો પાડ્યો. યમરાજની બહેનનું વીરાપણું શ્રીકૃષ્ણને જ છાજે.

જેણે ભારતવર્ષના ક્ષત્રિય કુળનો અનેક વાર સંહાર જોયો છે એ યમુનાને પારિજાતના ફૂલસમી તાજબીબીનું અવસાન કેટલું મર્મભેદી થવાનું હતું ? છતાં પ્રેમસમ્રાટ શાહજહાંનાં થીજેલાં આંસુઓનું પ્રતિબિંબ પાડવાનું એણે સ્વીકાર્યું છે.

ભારતીય કાળમાં પ્રખ્યાત થયેલી વૈદિક નદી ચર્મણ્વતીનો કરભાર લઈ યમુના જ્યાં આગળ વધે છે ત્યાં મધ્યયુગીન ઇતિહાસની ઝાંખી કરાવતી નાનીશી સિંધુ નદી આવીને ખડી થાય છે.

હવે યમુનાને ઉતાવળ થઈ છે. આટઆટલા દિવસ થયાં બહેન ગંગાનું દર્શન નથી. કહેવાની વાતો પેટમાં માતી નથી. પૂછવાના સવાલ પાર વિનાના ભેગા થયા છે. કાનપુર અને કાલ્પી બહુ દૂર નથી. અહીં ગંગાની ભાળ કાને પડી એ આનંદથી જ મોઢામાં સાકર નાંખી યમુના દોડી તે પ્રયાગરાજમાં ગંગાના ગળામાં બાઝી પડી. શો બંનેનો

ઉન્માદ! મળ્યાં તોયે જાણે એમને સાચું ન લાગે કે આપણે મળ્યાં છીએ. ભારતવર્ષના કેટકેટ સાધુસંત એ પ્રેમસંગમ જોવા ભેગા થયા છે, પણ બહેનોને એનું ભાન નથી. આંગણે અક્ષયવટ ઊભો છે એની એમને પરવા નથી. વૃદ્ધ અકબર છાવણી નાંખીને પડ્યો છે એને પૂછે જ કોણ? અને અશોકનો શિલાસ્તંભ આણીને ત્યાં ઊભો કરો તોયે શું બહેનો એ તરફ નજર નાંખવાની હતી?

પ્રેમનો પ્રવાહ અખંડ વહ્યાં જ કરે છે, અને એની સાથે કવિસમ્રાટ કાલિદાસની સરસ્વતી પણ અખંડ વહે છે!

क्वचित्प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलैर्मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा ।
अन्यत्र माला सितपंकजानामिन्दीवरैरुत्खचितान्तरेव ॥
क्वचित्खगानां प्रियमानसानां कादंबसंसर्गवतीव पंक्तिः ।
अन्यत्र कालागरुदत्तपत्रा भक्तिर्भुवश्चन्दनकल्पितेव ॥
क्वचित्प्रभा चांद्रमसी तमोभिश्छायाविलीनैः शबलीकृतेव ।
अन्यत्र शुभ्रा शरदभ्रलेखा रन्ध्रेष्विवालक्ष्यनभःप्रदेशा ॥
क्वचिच्च कृष्णोरगभूषणेव भस्मांगरागा तनुरीश्वरस्य ।
पश्यानवद्यांगि विभाति गंगा भिन्नप्रवाहा यमुनातरंगैः ॥

[હે નિર્દોષ અંગવાળી સીતે! જો આ ગંગાના પ્રવાહમાં યમુનાના તરંગો ધસી જઈને એ પ્રવાહને ખંડિત કરે છે એ કેવું લાગે છે! ક્યાંક એવું ભાસે છે, જાણે મોતીની માળામાં પરોવેલા ઇંદ્રનીલ મણિ મોતીની પ્રભાને ઝાંખી કરી નાંખે છે. ક્યાંક એવું ભાસે છે, જાણે ધોળા કમળના હારમાં નીલ કમળ ગૂંથી દીધેલાં છે. ક્યાંક જાણે માનસરોવર જતા શ્વેત હંસોની સાથે કાળા કાદંબ ઊડી રહ્યા છે. ક્યાંક જાણે શ્વેત ચંદનથી લીંપેલી જમીન પર

કૃષ્ણાગરુનાં ચીતરામણ કર્યાં છે. ક્યાંક જાણે ચંદ્રની પ્રભા સાથે છાયામાં સૂતેલા અંધકારની રમત ચાલી રહી છે. ક્યાંક જાણે શરદઋતુના શુભ્ર મેઘની પાછળથી આકાશ જરા જરા દેખા દે છે. અને ક્યાંક એવું દેખાય છે, જાણે મહાદેવના ભસ્મચર્ચિત દેહ ઉપર કૃષ્ણ સર્પોનાં આભૂષણ ધરેલાં છે.]

કેવું સુંદર દૃશ્ય! ઉપર પુષ્પક વિમાનમાં મેઘશ્યામ રામચંદ્ર અને ધવલશીલા જાનકી ચૌદ વર્ષના વિયોગ પછી અયોધ્યા પહોંચવાને ઉતાવળાં થયાં છે, અને નીચે ઇંદીવર-શ્યામા કાલિંદી અને સુધાજલા જાહ્નવી એક બીજાનો પરિરંભ છોડ્યા વગર સાગરમાં નામરૂપ તજીને વિલીન થવા દોડે છે. એ દૃશ્ય જોઈ સ્વર્ગમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ હશે અને ભૂતલ પર કવિઓની પ્રતિભાસૃષ્ટિના ફુવારા ઊડ્યા હશે.

૮

ફલ્ગુ

સંસ્કૃતમાં ફલ્ગુના બે અર્થ થાય છે. ફલ્ગુ એટલે નિઃસાર, ક્ષુદ્ર, તુચ્છ; અને ફલ્ગુ એટલે સુન્દર. ગયા પાસે આવેલી નદીનું ફલ્ગુ નામ બંને અર્થમાં સાર્થ છે. પુરાણો કહે છે કે એને સીતાનો શાપ નડ્યો. સિકતાનો શાપ નડ્યો છે એ તો આપણે નરી આંખે જોઈ શકીએ છીએ. જ્યાં જુઓ ત્યાં રેતી; બિચારો ક્ષીણ પ્રવાહ માથું બહાર કાઢે જ શી રીતે? યાત્રાળુઓ જ્યાં ત્યાં વીરડા ખોદીને ખાબોચિયાં તૈયાર કરે છે. લાકડાના મોટા પાવડાને લાંબી દોરી બાંધી ફળની પેઠે એને આ ખાબોચિયામાં ફેરવે છે. એટલે ગાળ નીકળી જઈ ખાબોચિયું વધારે ઊંડું થાય છે અને વધારે પાણી આપે છે.

ફલ્ગુના પટમાં અસંખ્યાત શ્રદ્ધાળુ યાત્રીઓ 'સનાન' કરી પિતરો માટે ચોખા રાંધે છે અને પિંડ તૈયાર કરે છે.

ચોખા, પાણી, માટલું અને છાણાં બધાંનું પ્રમાણ પંડાઓએ નિયમનું નક્કી કરી નાખ્યું છે. નિયમ પ્રમાણે પૈસા આપો એટલે પંડા બધી સામગ્રી લઈ આવે છે. છાણાં ગોઠવી સળગાવીને એના પર ચોખાનું માટલું મૂકી દો. અમુક વિધિઓ પૂરા થાય તેટલામાં ચરુ ચઢીને તૈયાર થાય છે.

ફલ્ગુને કાંઠે મંદિરો અને ધર્મશાળાઓની શોભા ભારે છે. તેમાંયે શ્રીગદાધરના મંદિરનું શિખર તો સહેજે ધ્યાન ખેંચે એવું છે.

ગયાથી બોધિગયા તરફ જતા હોઈએ ત્યારે ફલ્ગુની સાચી શોભા જોઈ લેવી. રેતીનો લાંબો પહોળો પટ, આસપાસ તાડનાં ઊંચાં ઊંચાં ઝાડ, અને વચમાં થઈને વાંકોચૂંકો જતો ફલ્ગુનો ક્ષીણ પ્રવાહ. પણ એને ક્ષુદ્ર કે નિઃસાર કોણ કહે? અહીં રામચંદ્ર અને સીતાજી આવી ગયેલા, બુદ્ધ-ભગવાન ફરેલા, અને કેટલાયે સત્પુરુષો શ્રાદ્ધને કાજે આવેલા. આ મહાતીર્થને નિઃસાર તો ન જ કહેવાય. આખરે ફલ્ગુ એટલે સુન્દર એ જ અર્થ ખરો.

૯

નદી પર નહેર

શ્રાવણ પૂર્ણિમા એટલે જનોઈનો દિવસ; અને બ્રાહ્મણ્ય ભૂલી જાઉં તો રાખીનો દિવસ. એ દિવસે અમે રૂડકી પહોંચ્યા. રમતિયાળ વેણીપ્રસાદે જોતજોતામાં મારી સાથે પરિચય બાંધ્યો, અને કહેવા લાગ્યો, 'અજી કાકાજી, આજ તો આપકે હાથસે હી જનોઈ લેંગે, યહાં કે બ્રાહ્મણ વેદમંત્રી બરાબર બોલતેહી નહીં. આપ મહારાષ્ટર હો. આપ હી હમેં જનોઈ દીજીએગા.' વેણીપ્રસાદના સામા પરમ ભક્ત હતા. એમની જોડે જનોઈની વાતો ચાલી. ઉત્તર હિંદુસ્તાનના બ્રાહ્મણો ઇચ્છે છે કે ત્રણે દ્વિજ વર્ણ નિયમિત જનોઈ પહેરે અને સંધ્યાદિ નિત્યકર્મ કરે; પણ અહીં લોકોની અનાસ્થા ભારે. જ્યારે દક્ષિણમાં બ્રાહ્મણેતરો જનોઈ માગે છે ત્યારે મહારાષ્ટ્રના બ્રાહ્મણો 'कलौ आद्यन्तयोः स्थितिः' એ વચનને આધારે વચલા બે વર્ણ છે જ નહિ એવી બેહૂદી જીદ લઈને બેસે છે. (સદ્‌ભાગ્યે આજે એ સ્થિતિ રહી નથી.) જેમને જનોઈ મળે છે તેઓ પહેરવા

ઇંતેજાર નથી. અને જેઓ મારામારી કરીને પણ જનોઈ પહેરવાનો હક મેળવવા માગે છે તેમને પોતાનું દ્વિજત્વ સિદ્ધ કરતાં મુશ્કેલી પડે છે. આ ચર્ચા સાંભળી વેણીને થયું કે આપણને આજે જનોઈ મળવાની નથી. એણે દલીલ કરી, 'કળજુગમાં શું ન થઈ શકે? જો નદી પર નદી સવાર થઈ શકે તો મહારાષ્ટ્ર બ્રાહ્મણ પણ અમને જનોઈ આપી શકે.'

વિષય બદલાયો, અને કળજુગના ભગીરથોની બહાદુરીના નમૂનારૂપ ગંગાની નહેર વિષે વાતો ચાલી. બપોરે અમે માનવીનો એ પ્રતાપ જોવા ઊપડ્યા. ગંગાની નહેર શહેર પાસેથી જાય છે. છોકરાઓ એ નહેરમાં માછલાંની પેઠે સાતતાળી રમતા હતા. નહેરને કાંઠેકાંઠે અમે એ પ્રખ્યાત પુલ સુધી ગયા. સાચે જ એ ભવ્ય દેખાવ હતો. પુલ તળે ગરીબ બ્રાહ્મણી જેવી સોલાના નદી વહેતી હતી, અને ઉપર ગંગાની નહેર પોતાનો પહોળો પટ જરાયે સંકોચ્યા વિના પુલ પર થઈને દોડતી જતી હતી. પુલ પર પાણીનો ભાર એટલો લાગતો કે હમણાં એની બાજુની દીવાલો તૂટી જશે અને બંને બાજુએ હાથીની ઝૂલ જેવા મોટા ધોધ શરૂ થશે એમ થતું હતું. પુલની દીવાલ પર ઊભા રહી નહેરના વહેણ તરફ તાકીને જોઈએ એટલે મગજ પર એની અસર થાય. દુઃખી માણસને જેમ ઉદ્વેગના નવા નવા ઊભરા આવે છે તેમ નહેરના જળમાં ઊભરાઓ આવતા. પણ સાસરે આવેલી વહુ જેમ પોતાની બધી લાગણીઓને દબાવી દે છે તેમ ગંગા નદીની આ પરતંત્ર પુત્રી એ બધા ઊભરાઓ દબાવી દેતી. પ્રથમ દર્શને એનો

વિસ્તાર જોઈ આ કોઈ ધનમત્ત શેઠાણી છે એમ લાગતું. પણ પાસે જઈ નિહાળતાં શ્રીમંતાઈ તજે પારતંત્ર્યનું દુઃખ એનાં વદન પર સ્પષ્ટ દેખાતું.

ઊંચેથી નિમ્નગા સોલાનાનું ક્ષીણ પણ સ્વતંત્ર વહેણ બંને બાજુએ આકર્ષક લાગતું. માત્ર સાલતું એટલું જ કે નહેરની બંને બાજુની દીવાલમાં પરીવાહ તરીકે કેટલાંક કાણાં રાખેલાં એમાંથી નહેરનું થોડુંક પાણી જાણે ઉપકાર કરતું હોય તેમ સોલાનામાં પડતું.

અમે પુલ પરથી નીચે ઊતર્યા અને સોલાનાને કાંઠે જઈ બેઠા. ઊંચેથી અપાતા ઉપકારનો અસ્વીકાર કરવા જેટલી સોલાના માનિની ન હતી. પણ કંઈ કૃપા અવતરશે કે કેમ એવી આશાળુ નજર નાખવા જેટલી તે હીન પણ ન હતી. હીનતા એનામાં હતી જ નહિ. અને માનિનીપણું એને શોભત નહિ. એનું નિર્વ્યાજ સ્વાભાવિકપણું કેળવાયલા ઉદાત્ત ચારિત્ર કરતાં પણ વધારે શોભી નીકળતું.

ભગીરથવિદ્યામાં (ઇરિગેશન એંજીનિયરિંગ) પાણીના પ્રવાહ લઈ જવાના છ પ્રકાર કહ્યા છે. એમાં અદ્‌ભુત અને અઘરો પ્રકાર એ એક પ્રવાહ પર થઈને બીજો પ્રવાહ લઈ જવાનો છે. રેલવેના માર્ગ આવી રીતે જતા આપણે ઘણા જોયા છે. પણ હું જાણું છું ત્યાં સુધી હિંદુસ્તાનમાં એવા જલપ્રવાહનો આ એક જ દાખલો છે. સંસ્કૃતિના પ્રવાહની દૃષ્ટિએ જો વિચાર કરીએ તો આખું ભારતવર્ષ આવા પ્રકારથી જ ભરેલું છે. દરેક જાતિની સંસ્કૃતિ જુદી અને સામસામી અનેક વાર મળતી છતાં એ એકબીજાથી અસ્પૃષ્ટ રહી શકી છે.

૧૦

સિંધુનો વિષાદ

હિમાલયની પેલી પાર, પૃથ્વીના એ માનદંડની લગભગ બરાબર અધવચ્ચ, કૈલાસનાથની નજર તળે ચિરહિમાચ્છાદિત એવો એક પુણ્યપાવન પ્રદેશ છે કે જેના ટૂંકા ક્ષેત્રમાં આર્યાવર્તની ચાર લોકમાતાઓનો ઉગમ છે. પેલી પાર અને આ પારનો હિસાબ ન રાખીએ તો ઉત્તર ભારતની લગભગ બધી નદીઓ અહીંથી ઝરે છે એમ કહીએ તો ચાલે.

હિમાલય હિંદુસ્તાનનો જ છે, બીજા કોઈ દેશનો નથી, એમ સિદ્ધ કરવા હિમાલયના ઉત્તર તરફ ઢળતા પાણીનું એકેએક ટીપું ભેગું કરી, હિમાલયને બંને છેડે ફરી વળી હિંદી મહાસાગર સુધી પહોંચવાનું કામ સિંધુ અને બ્રહ્મપુત્રા કરે છે. શ્રીકૈલાસનાથે ભારતવર્ષને પોતાની બાથમાં લેવા માટે જાણે એ કારુણ્યબાહુ પ્રસાર્યા હોય! હિમાલયની આડાઈ જાણે સહન ન થતી હોય તેમ સતલજ અને ઘોગ્રા

હિમાલયની કડમાંથી સોંસરો રસ્તો કાઢી માનસરોવરનાં જળ ભારતવર્ષના મોટા બે પ્રાંતોને પાવા લાવે છે. ગંગા, યમુના અને એમની અસંખ્ય બ્હેનપણીઓ પિતાની આમન્યા રાખી આ બાજુ એ જ કામ કરે છે. પંજાબની પાંચ નદીઓ અને યુક્ત પ્રાંતની પાંચ નદીઓ મળી ભારતવર્ષની સમૃદ્ધિ દસગણી કરે છે. આ દસે નદીઓ ભારતીય છે. ફક્ત સિંધુ અને બ્રહ્મપુત્રા અતિભારતીય ગણાય.

ભારતવાસીઓ ગંગામૈયાને પ્રાપ્ત કરી જાણે સિંધુને ભૂલી ગયા છે. સિંધુને કાંઠે આર્યોનાં ધર્મપ્રસિદ્ધ તીર્થો છે જ નહિ. જેમ વૈદિક દેવોના દેવ ઇન્દ્રને આપણે ભૂલી ગયા તેમ વૈદિક સપ્ત-સિંધુમાંની મુખ્ય નદીને પણ જાણે આપણે વીસરી ગયા છીએ. દક્ષિણ અને પૂર્વ તરફ મહાસામ્રાજ્યો સ્થાપી પ્રાચીન આર્યો વાયવ્ય દિશા તરફ કંઈક ઉદાસીન થયા અને હમેશાં આફતમાં આવી પડ્યા. ઉત્તર તરફ તો હિમવાનનું રક્ષણ છે જ. પશ્ચિમ તરફ રાજપૂતાનાની મરુભૂમિ અને રજપૂત તેમ જ ડોગરા જાતિના શૌર્યથી પૂરતું રક્ષણ મળતું હતું. ત્યારપછી વેગવતી સિંધુનું રક્ષણ હતું. એથી આગળ જઈ કરતારથી માંડીને હિંદુકૂશ સુધીની પ્રચંડ પર્વતમાળનું રક્ષણ હતું. પહાડી પરોપનિસદી લોકોની સ્વાતંત્ર્યપ્રિયતા પણ વિદેશીઓને આ તરફ આવવા દેતી નહિ. પણ જ્યાં દેશવાસીઓ ઉદાસીન થયા ત્યાં દીવાલો અને નદીઓ કેટલું રક્ષણ આપે? પરોપ-નિસદી લોકોમાં યવનો ભળ્યા અને બાલ્હીક પાસે હિંદુસ્તાનની જે શાસ્ત્રીય સરહદ હતી તે ખસતી ખસતી અટક સુધી આવીને અટકી. અને અટકે પણ પરદેશીઓને

અંદર આવતા અટકાવવાને બદલે ભારતવાસીઓને બહાર જતા અટકાવ્યા. રાણી સીમેરામીસ હિંદુસ્તાનમાં આવતાં ન અટકી. ફારસના સમ્રાટો પંજાબ અને સિંધુ પાસેથી સુવર્ણકરભાર લેતાં ન અટક્યા. યુએચી તથા હૂણ લોકો હિંદુસ્તાનમાં આવતાં ન અટક્યા. સિકંદર પાંચે નદીઓ ઓળંગતો ન અટક્યો. મહમદ કે બાબરને પણ અટક ન નડી. કાબૂલ નદીનું પાણી જે નદીએ સ્વીકાર્યું તે પશ્ચિમ તરફથી આવતા લોકોને રોકે નહિ એટલું આપણે લોકોએ જાણવું જોઈતું હતું.

પશ્ચિમ તિબેટમાં કૈલાસની તળેટીમાંથી સિંધુનો ઉગમ છે. ત્યાંથી સીધી લીટીમાં વાયવ્ય તરફ એ દોડે છે, કેમકે એને આખરે નૈઋર્ત્ય તરફ જવું છે! કાશ્મીરમાં ઘૂસી લેહની લશ્કરી છાવણીની મુલાકાત લઈ કારાકોરમના રક્ષણ તળે એ સીધી આગળ વધે છે. સ્કાર્ડુ પાસે એને ભાન થાય છે કે આપણે હિંદુસ્તાનમાં જવું છે. ગિરગિટનો કિલ્લો દૂરથી જોઈ એ દક્ષિણ તરફ વળે છે. ચિત્રાલ તરફ એને જવું નથી, એટલે એ મુલકમાં પાણી કેવું છે એ તપાસવા એ સ્વાતને પોતાની પાસે બોલાવે છે. સ્વાત એકલી શાની આવે? એની નિષ્ઠા કાબૂલ તરફ છે. સફેદ કોહનું પાણી લાવનાર કાબૂલ સાથે ભળી એ અટક પાસે સિંધુમાં મળી જાય છે. અને હવે સિંધુ પૂરેપૂરી ભારતીય થઈ જાય છે. સ્વાત અને કાબૂલ પાસેથી સાંભળવાનો કેટલોય ઇતિહાસ છે. ખૈબરઘાટમાંથી કોણ કોણ આવ્યું અને ગયું, બેક્ટ્રિયાના ગ્રીક લોકો કયે રસ્તે આવ્યા ત્યાંથી માંડીને કર્નલ યંગહસબંડ કયાંથી ચિત્રાલની ચડાઈ પર ગયો

તે બધું આ બે નદીઓ કહી શકે છે. અમીર અમાનુલ્લાએ ઉનાળાની ઘેલછામાં પરમ દિવસે જ જે ચડાઈ કરી એની વાતો પૂછો તોયે એ કહી શકે. અને કોહાટની ક્રૂરતા પણ સિંધુથી અજાણી નથી. વઝીરિસ્તાન અને બન્નુમાં બનેલા ક્ષાત્રધર્મને લજવે એવા પ્રસંગો કુરમને મોઢેથી સાંભળી સિંધુનો જીવ થથરે છે. કુમુ અથવા કુરમ નદી સિંધુને મળે એટલે સિંધુનું વહેણ બગડે છે. પહાડને અભાવે એ મર્યાદામાં રહી શકતું નથી. નાનામોટા બેટા બનાવતી બનાવતી સિંધુ ડેરા ઇસ્માઇલખાનથી ડેરા ગાઝીખાન સુધી જાય છે.

હવે સિંધુ પાંચે નદીઓનાં પાણીની રાહ જોતી સાંકડી થઈને દોડે છે. જમ્મુ તરફથી ચીનાબ કાશ્મીરી ઝેલમ નદીને મળી જાય છે. લાહોરનો વૈભવ અનુભવીને તૃપ્ત થયેલી રાવી એ બંનેને મળે છે. વ્યાસના પાણીથી પુષ્ટ થયેલી સતલજ એ ત્રણેના પાણીમાં ભળી જાય છે. અને પછી ઉન્મત્ત થયેલો પંચનદનો પ્રવાહ પોતાના સર્વ વેગથી મિઠ્ઠનકોટ પાસે સિંધુ ઉપર ધસી પડે છે. આવડો મોટો હુમલો ઝીલી, પચાવી, પોતાનું જ નામ કાયમ રાખનાર સિંધુની શક્તિ તેટલી જ મોટી હોવી જોઈએ.

સિંધુ પોતાનું નામ રાખે છે એટલું જ નહિ પણ હવે પછી ઉદાર કૃપા ફેલાવતી આસપાસના પ્રદેશને પણ પોતાનું જ નામ અર્પે છે. त्यागाय संभृतार्थानाम् આર્ય રાજાઓનું જ તે અનુકરણ કરે છે. મોટી મોટી સાત ખીણોનું પાણી એ ભેગું કરે છે ખરી, પણ એ બધું અનેકમુખે મહાસાગરને

આપવા માટે જ. અને રસ્તામાં ગરજુ માણસને એમાંથી ગમે તેટલું લઈ જવું હોય તો સિંધુને વાંધો નથી.

છતાં ગંગામૈયાની ઉદારતા સિંધુ પાસે નથી. તેથી અટક અને સક્કરથી માંડીને હૈદરાબાદ કોટરી સુધી એના પર પુલ બંધાઈ ગયા છે. સક્કરનો પુલ લશ્કરી દૃષ્ટિએ બહુ જ મહત્ત્વનો છે. સિંધુમાં આવતા એક મોટા બેટનો લાભ લઈ એ પુલ બંધાયો છે. પણ જ્યાં રોહરી તરફ પાણી ઊંડું છે ત્યાં એ પુલ પંખાની પેઠે ગમે ત્યારે સમેટી શકાય છે. લશ્કરને માટે સિંધુ ઓળંગવી અશક્ય કરવી હોય ત્યારે જાણે એક મંત્ર બોલવાથી આખો પુલ અલોપ થઈ શકે છે. પછી શિકારપુર સક્કર જુદું અને રોહરી શરીફ જુદું. શિકારપુર સક્કરને કંઈ અંગ્રેજોએ મહત્ત્વ આપ્યું છે એમ નથી. અહીંના હિંદુ વેપારીઓ પ્રાચીન કાળથી બોલનઘાટને રસ્તે કંદાહાર થઈ મધ્ય એશિયામાં વેપાર કરવા જતા આવ્યા છે. હિરાત કે મર્વ, બોખારા કે સમરકંદ, શિકારપુરના વેપારીઓ જડવાના જ. શિકારપુરી હૂંડી મોસ્કો અને પિટર્સબર્ગ (લેનિનગ્રાડ) સુધી શિકરાતી અટકી નથી. સક્કરનું સ્મરણ કરીએ અને મોટા જહાજની પેઠે પાણીમાં તરતા સાધુબેલા નામના બેટનું વિસ્મરણ રહે એ શક્ય નથી. સાધુઓની કાવ્યમય અભિરુચિ હમેશ સુંદરમાં સુંદર સ્થળો પસંદ કરે છે. સાધુબેલાની સુંદરતાની અદેખાઈ સમ્રાટો પણ કરે.

સિંધુને આરામ લેવાનું સૂઝ્યું કે શીંગોડાં ખાવાનું મન થયું કોણ જાણે, એ અહીંથી મંછર સરોવર તરફ દોડે છે. પણ વખતસર ચેતી અથવા કરતારની કહી એ પાછી

વળે છે, અને શેવણ પાસેથી આગ્નેય દિશા લઈ હૈદરાબાદ સુધી જાય છે. આ મુલક કેટલીયે લડાઈનો સાક્ષી છે. જયદ્રથના કાળમાં અહીંની સ્થિતિ કેવી હશે કોણ જાણે, પણ દાહિર અને જચ્ચના દિવસોમાં આ પ્રાંત ખૂબ પછાત હોવો જોઈએ. ચંદ્રગુપ્ત પહેલાં ઇરાની સામ્રાજ્યને સોનું આપી આપી નિઃસત્ત્વ થઈ તેથી કહો, અથવા ત્યાંના બ્રાહ્મણ રાજાઓના અનાચારે કહો, પ્રજા સાવ ચુસાઈ ગઈ હતી. ઇરાનના બાદશાહ આવે કે સિકંદર આવે, બગદાદનો મહમદ બીન કાસીમ આવે કે સર ચાર્લ્સ નેપિયર આવે, સિંધુકાંઠાના લોકો દર વખતે હાર્યા છે.

સિકંદર જ્યારે જહાજોમાં બેસી સિંધુવાટે પસાર થયો ત્યારે પોતાના રક્ષણને સારુ એણે બંને બાજુએ પોતાની ફોજ ચલાવી હતી. આજે અંગ્રેજોએ સિંધુના રક્ષણ અર્થે ખાસ નહિ, પણ પંજાબના ઘઉં વિલાયત લઈ જવા માટે સિંધુને બંને કાંઠે રેલવે દોડાવી છે. સિંધુનો પ્રવાહ વેગવાન હોવાથી ગંગાની પેઠે એમાં વહાણો ચાલી શકતાં નથી, તેથી જ કરાંચી આગળ કેટી બંદરનું કશું મહત્ત્વ નથી રહ્યું. સિંધુના મુખનો પ્રદેશ સિંધુના જ પુરુષાર્થનો બનેલો છે. દૂર દૂરથી કાંપ અને રેતી આણીને એ ઠેલતી ગઈ છે, પરિણામે અરબી સમુદ્રને અત્યંત સૂક્ષ્મતાથી, અથવા બહાદુરીથી પાછા હઠવું પડ્યું છે.

સિંધુનો પ્રવાહ સિંધુ એ નામને છાજે એવો જ વિસ્તીર્ણ અને તરસ્વી છે. ઉનાળામાં ઓગળી ગયેલા બરફના પાણીનું પૂર જ્યારે એમાં આવે છે ત્યારે એને ઘોડા કે હાથીની ઉપમા છાજે તો શું, સૂઝે પણ નહિ, એ તો

જળપ્રલય જ કહેવાય. સાગરનાં મોજાં ઊછળે તેમ સિંધુનાં મોજાં ઊછળે છે. મગરમચ્છોના ગુરુ સમા તારાઓ પણ આવે વખતે પાણીમાં પડવાની હિંમત ન કરે. પ્રેમઘેલી સતી સુહિણીનું જ કાચા ઘડાને આશરે આવા પ્રવાહમાં પડવાનું હૈયું ચાલે. પ્રેમનો પ્રવાહ, પ્રેમનો વેગ અને પ્રેમનો પરિણામ વિષેનો નિરાદર મહાસિંધુ કરતાં પણ મોટો જ હોય.

૧૧
રાવી

રાવી એ વૈદિક નદી છે. પંજાબના ઇતિહાસ સાથે રાવીનો ઇતિહાસ પણ યુદ્ધકર્દમથી ખરડાયેલો છે. ઇતિહાસમાં રાવીનો અનેક વાર ઉલ્લેખ આવેલો છે. અકબર બાદશાહે બે બે નદીના આદ્યાક્ષરો લઈને એમની વચ્ચે આવેલી અંતર્વેદી અથવા દોઆબની ભૂમિનાં નામો પાડ્યાં, એનું પણ અહીં સ્મરણ થાય છે. પણ મારે માટે તો રાવીનું નામ લેતાંવેંત યુવક વિદ્યાર્થી તીરથરામની જ મૂર્તિ ઊભી થાય છે. સ્વામી રામતીર્થે રાવી ઉપર કેટલાંયે સુંદર મસ્તીનાં કાવ્યો લખ્યાં છે. જ્યારે હું લાહોર ગયો ત્યારે એ અષાડનો મહિનો હતો. ઉત્તરાખંડની યાત્રા પૂરી કરી કાશ્મીર જતાં રસ્તે લાહોર ઊતર્યો હતો ત્યારે રાવીના વિશાળ પટ ઉપર કૉલેજના યુવકો સાથે હું ફરવા ગયો હતો. બીજા શહેરીઓની પેઠે અમે પણ કંઈ ખાવાનું ખરીદી ખાધું. પણ પડીકાના કાગળો રેતીમાં ફેંકી શ્યાન પુલિનની શોભા બગાડવાની મારી હિંમત ન ચાલી. સમુદ્ર તેમ જ નદીને કાંઠે ઘણી વાર પ્રવાહમાંથી આવેલો કચરો પડેલો હોય

છે. પણ પાણીનાં મોજાંની ખૂબી જ એવી છે કે આપણી આંખને એ ખૂંચતું નથી. પણ જ્યાં ત્યાં ખાવાનું જ લઈને બેસનાર માણસ તો ગંદવાડનો પ્રચારક જ નીવડે છે. ગંડેરીના કૂચા, કાગળના કટકા અને એંઠાં પતરાળાં જ્યાં ત્યાં ફેંકી માણસ કુદરત સામે વેર વાળે છે.

રાવી લાહોરને પોતાના ખોળામાં લઈ રમાડતી હોય એવો ભાસ થાય છે. રાવીનું મુખ્ય કામ તો હિમાલયનાં જંગલમાંથી ઘડી કાઢેલાં પાટિયાં સપાટ પ્રદેશમાં માનવીઓ માટે આણી આપવાનું છે. ઉપર પહાડમાં મોટાં. મોટાં પાટિયાં પાણીમાં તરતાં કરી મૂક્યાં કે એ ચાલ્યાં. સ્વાભાવિક જાડચને લીધે એમને પોતાનો આગ્રહ એવું કશું નથી હોતું. જ્યાં સુધી કશું વિઘ્ન આવે નહિ ત્યાં સુધી પાટિયાં પાણીમાં દોડ્યા જ કરશે. કોક ઠેકાણે પ્રવાહના વળાંકમાં કાંઠે પહોંચ્યાં તો ત્યાં જ જીવનની કૃતાર્થતા સમજી રહી જવાનાં. સ્વરાજ્ય સુધી પહોંચવાની એમને પડી નથી હોતી. પણ એ પાટિયાંનો જેમને ઉપયોગ છે તેઓ એમને આમ કેમ થોભવા દે! તેઓ જાનવરોનાં ચામડાંની બનાવેલી મશકનો તરાપો બનાવી એ પાટિયાંના શિકારે જાય છે. અને જ્યાં તેઓ થોભ્યાં હોય ત્યાંથી એમને હાંકી કાઢે છે. આ નવી યાત્રા પણ જૂના એ ને એ જ સ્વભાવધર્મ પ્રમાણે તેઓ ચલાવે છે.

રાવીને લીધે લાહોરનો વેપાર ખૂબ વધ્યો છે. પણ મારે મન તો રાવી એ સ્વામી રામતીર્થની જ માતા છે. પછી ભલે એણે રણજીતસિંહને અને ગુરુ અર્જુનદેવને પોતાનું સ્તન્ય પાયું હોય.

૧૨

દૂધગંગા

શ્રીનગરમાં પાણીનો ટોટો ક્યાંથી હોય? સરોવર તોડીને તો કાશ્મીરનો મુલક બનેલો છે. ઝેલમ નદી જાણે એ ઉપત્યકાની લંબાઈ અને પહોળાઈ તપાસતી હોય તેમ સર્પાકારે વહે છે, અને જ્યાં જુઓ ત્યાં કમળ, શીંગોડાં અને જાત જાતનાં શાકપાન ઉગાડતાં 'દલો' (સરોવરો) ફેલાયેલાં છે. જળપ્રલય ન થાય તે વરસ સદ્ભાગ્યનું. આવા મુલકમાં ગાડાની નાળ જેવડા પ્રવાહને પૂછે જ કોણ? છતાં આવો એક પ્રવાહ ત્યાં દૂધગંગાના નામથી પ્રતિષ્ઠિત થયો છે.

એમાં પાણી ઝાઝું ભલે ન હોય, પણ એ પ્રવાહ અખંડ વહે છે. ઓછો થતો નથી અને વધતો પણ નથી. પાણી ધોળું ધોળું છે, તેથી જ એનું એ નામ પડ્યું હોવું જોઈએ. નારાયણાશ્રમમાં અમે રહેતા ત્યાં પાસેથી જ દૂધગંગા વહેતી. એક લાંબું લાકડું નાખી એના પર

પુલ બનાવેલો હતો. દૂધગંગા નાહવાને બહુ જ અનુકૂળ. એમાં ઊભા ઊભા નવાય, અને તરવું હોય તો થોડું તરાય પણ ખરું. બુવા માંદા હતા ત્યારે વાસણ ઊટકવામાં, કપડાં ધોવામાં અને બીજા વાપરમાં દૂધગંગાની મને ખૂબ મદદ થતી. એ અજાણ્યા મુલકમાં જ્યારે અમે બન્ને માંદા હતા ત્યારે દૂધગંગાની મદદ ન હોત તો અમારી શી વલે થાત!

કૃતજ્ઞતાને કારણે દૂધગંગાનું માહાત્મ્ય શોધવાનું મન થયું. ત્યાંના સાર્વજનિક પુસ્તકાલયમાં જઈ અનેક ચોપડીઓ શોધી કાઢી. આવડી નાનકડી દૂધગંગા દૂર દૂરથી આવે છે ને દૂર દૂર જાય છે એ જોઈ મને આશ્ચર્ય થયું. કયા ઋષિએ દૂધગંગાને જન્મ આપ્યો, કોણે કોણે એને કાંઠે તપશ્ચર્યા કરી એ બધી હકીકત સંશોધનપૂર્વક મેં મેળવી. ઇતિહાસની અનંત બીનાઓની પેઠે આ માહિતી પણ વિસ્મૃતિના પ્રવાહમાં તણાઈ ગઈ, અને મૂળ કૃતજ્ઞતા જ કેવળ બાકી રહી છે.

રોજ સવારે મઠના સાધુઓ નદી પર નાહવા ભેગા થતા અને રાત્રે સૌ સૂઈ ગયા પછી દૂધગંગાને કાંઠે બેસી હું આકાશના ધ્રુવનું ધ્યાન ધરતો એટલું યાદ છે. મારું ધ્યાન પણ ઝાઝું ન ચાલ્યું, કેમકે કાશ્મીરમાં ધ્રુવ એટલો બધો ઊંચો હોય છે કે ડોક દુઃખવા આવે છે. ત્યાં સપ્તર્ષિમાંનો વસિષ્ઠ અરુંધતી સહિત સીધો માથા પર વિરાજમાન થતો.

કાશ્મીરતલવાહિની સતીકન્યા દૂધગંગાને નમન હજો.

૧૩

સ્વર્ગની વિતસ્થા

'દુનિયામાં જો કોઈ ઠેકાણે સ્વર્ગ હોય તો તે અહીં જ છે, અહીં જ છે, અહીં જ છે' એમ સમ્રાટ જહાંગીરે ઝેલમ નદીનો ઉગમ જોઈ કહ્યું. એનું એ વચન ત્યાંના અષ્ટકોણી તળાવની બાજુ ઉપર કોતરી રાખેલું છે. ખરેખર એ સ્થાન ભૂસ્વર્ગની પદવીને લાયક જ છે.

અંગેઅંગમાં અને રોમેરોમમાં પ્રાણ ફૂંકતો, ઠંડો મીઠો પવન જ્યાં વાય છે, જ્યાં વનશ્રી પોતાના યૌવનનો પૂરેપૂરો ઉન્માદ બતાવે છે, જ્યાં પહાડ પોતાના સૌંદર્યથી એ ખરેખર પહાડ છે કે રંગભૂમિનો પડદો છે એવી શંકા ઉપજાવે છે અને જ્યાંની શાંતિ ચૈતન્યથી ભરેલી છે એવે ઠેકાણે ઝેલમ નદીનો ઉગમ છે. વેદકાળનું એનું નામ વિતસ્થા. જહાંગીર બાદશાહે આ ઉગમના સ્થાન ઉપર એક સુંદર અષ્ટકોણી તળાવ બાંધ્યું છે. અને અંદરનું પાણી!

પાણી તો જાણે નીલમણિનો અમૃતરસ. જોતાંવેંત થાય છે કે અહીં ગળીનાં રંગેલાં કપડાં કોઈએ ધોઈ કાઢ્યાં હશે. પણ એટલું સ્વચ્છ, મીઠું પાણી બીજે ક્યાં મળે?

આ તળાવની એક બાજુમાંથી જે સુંદર, સીધી નહેર વહે છે તે જ આપણી વિતસ્થા. આ સ્વર્ગનો આનંદ લૂંટવા માટે જાણે ગંધર્વો જ માછલાંનું રૂપ ધારણ કરી આ તળાવમાં અને આ નહેરમાં નાહવા ઊતર્યા હોય એવી એમની શોભા છે. આ ભાગમાં માછલાં પકડવાની સખત મનાઈ ન હોત તો આ શોભાની શી વલે થાત? મેં મોટું તપેલું નહેરમાં ડુબાડયું તો તપેલામાં જ પાંચ સાત માછલાં આવી ગયાં, એટલાં એ અહીં ભોળાં છે. આ સ્થાનને વેરીનાગ કહે છે. આગળ જતાં ખનબલ કરીને એક સ્થાન આવે છે ત્યાંથી ઝેલમ નદી હોડીઓ ચલાવવા જેટલી મોટી થાય છે. ખનબલ પાસે જ અનંતનાગ કરીને એક સુંદર તળાવ છે. અહીંથી બધે જમીન સમતલ છે. કાશ્મીરની આખી ખીણ એવી જ ચારે કોર સપાટ છે.

ઝેલમને સીધું ચાલવાનું સૂઝતું જ નથી. વળાંક લેતી લેતી મંદગતિએ, આગળ જાય છે. એને કાંઠે એક મોટી વૈભવશાળી સંસ્કૃતિ વિસ્તરીને અસ્ત પામી. વિતસ્થા હજી એવી ને એવી જ વહે છે.

ખનબલથી આગળ જતાં બીજબ્યારા કરીને એક સ્થાન આવે છે. ત્યાં એક ચિરનારનું ઝાડ અમે જોયું; નવ જણાએ હાથ પહોળા કરીને બાથમાં એના થડનું માપ કાઢયું. બરાબર ચોપન ફૂટનો ઘેરાવો છે.

બીજબ્યારાના મંદિર વિષે અહીં એક રમુજી દંતકથા અમે સાંભળી જે અંગ્રેજી લેખકોએ પણ નોંધી રાખી છે.

ધર્માંધ મુસલમાનો જ્યારે આ મંદિર તોડવા આવ્યા ત્યારે અહીંના પૂજારીઓએ ન કશો વિરોધ કર્યો, ન કાંઈ ધન આપી એ બચાવવાની વાત કરી. એમણે કહ્યું, “આવો, આ મંદિર તોડી નાંખો. અમારાં શાસ્ત્રોમાં લખ્યું જ છે કે યવનો આવશે અને મૂર્તિનો નાશ કરી મંદિર તોડશે. અમારાં શાસ્ત્રોમાં લખેલું અન્યથા થનાર નથી.” બુતશિકંદ ગાઝીને થયું, “જો આપણે મંદિર તોડ્યું તો આ કાફિરોનાં શાસ્ત્રો સાચાં હોવાનું પ્રમાણ મળશે. એના કરતાં જવા દો, એક મંદિર છોડી દઈએ.” આ વાર્તા કેટલે દરજ્જે સાચી છે તે આપણે જાણતા નથી, પણ આપણે ત્યાંની વાણિયાની વાર્તા જેવી આ ચતુરાઈની વાર્તા છે ખરી. અને એ પણ ખરું કે બીજબ્યારાનું આ મંદિર મુસલમાન અમલ દરમ્યાન તૂટ્યું નથી.

અહીંથી થોડે દૂર અનંતપુર કરીને એક પ્રાચીન શહેર જમીન તળે દટાઈને ટેકરી થયું છે. ખેતરોમાં ખોદતાં જૂનું સુંદર બાંધકામ, કેટલીયે પ્રાચીન કોઠીઓ અને કોલસો થઈ ગયેલા ચોખા અહીં જડી આવેલા મેં નજરે જોયા છે.

નદી આમતેમ ભટકતી એટલી તો ધીમે ચાલે છે કે પાણીનો પ્રવાહ જણાતો જ નથી. નદીના પ્રવાહની વિરુદ્ધ દિશામાં જવાનું હોય છે ત્યારે હલેસાં મારવાને બદલે હોડીને ખૂબ લાંબી દોરી બાંધી બે જણ કાંઠા ઉપરથી એ દોરી ખેંચતા ચાલે છે. હોડી પ્રવાહમાં જ ચાલે, કાંઠે ન આવે

એટલા માટે હોડીમાં બેઠેલો. એક માછી હાથમાંના હલેસાનું સુકાન બનાવી ત્રાંસું પકડી રાખે છે.

કાશ્મીરી શાલોના ખૂણા ઉપર જે કેરીના આકારની ભાત હોય છે તે અહીંની કારીગરીની ખાસિયત છે. ઝેલમ નદીના વળાંક જોઈ કારીગરોને એ ભાત સૂઝી છે એમ કહેવાય છે. એક વખતે અમે નદીમાં એક બંદરથી ચૌદ માઇલની મુસાફરી કરી ત્યાં તો બંદર ઉપર જરાક મોડો આવેલો મુસાફર અમને આવીને મળ્યો. એને કેવળ અઢી માઇલ જ ચાલવું પડ્યું. એટલા બધા વળાંક આ નદી લે છે.

આ વળાંકને કારણે નદીનું જોર તુટી જાય છે અને નદીનું પાત્ર ઘસાતું નથી. પણ જ્યારે રેલસંકટ આવે છે ત્યારે सर्वतः संप्लुतोदके ની સ્થિતિ થઈ જાય છે. અહીંના પ્રાચીન ઇજનેર રાજાઓએ એની સામે એ નદીને કાબૂમાં રાખવા માટે આવા અનેક વળાંકો અને નહેરો ખોદી રાખ્યાં છે. આ ઉપાય એટલો તો અકસીર છે કે આજે પણ એનું જ અનુકરણ કરવું પડે છે. એક મોટી હોડીમાંથી ભૂંડના દાંત જેવું એક મોટું રાક્ષસી હળ જમીન ખોદતું જાય છે અને અંદરનો કાદવ વીજળીના પંપવતી બહાર ફેંકતું જાય છે. આ બધી પ્રવૃત્તિ वराहमूलम् (હાલનું બારામુલ્લા) ક્ષેત્રમાં જોવાને મળે છે. બારામુલ્લા એ કાશ્મીરની ખીણનો પેલી પારનો છેડો છે. અહીંથી આગળ ઝેલમ ખૂબ જોરથી દોડે છે.

આ આખા પ્રદેશની વચ્ચોવચ કાશ્મીરની રાજધાની આવેલી છે. શ્રીનગર નદીને બન્ને કાંઠે વસેલું છે. નદી ઉપર અમુક અમુક અંતરે સાત પુલ બાંધેલા છે. તે

ઉપરાંત બન્ને બાજુએ શહેરની અંદર સુધી નદીમાંથી નહેરો ખોદેલી હોવાથી અનાયાસે શાંત રસ્તા મળે છે. નદીનો મુખ્ય પ્રવાહ એ ધોરી રસ્તો અને બાકીની નહેરો એ ધોરી રસ્તાને આવીને મળતા ગૌણ રસ્તાઓ. રસ્તા પર જેમ ગાડીઓ દોડે છે તેમ અહીં લાંબી અને સાંકડી 'શિકારા' બોટો તીરની પેઠે દોડે છે. હોડીઓની ગમે તેટલી ધમાલ હોય તોયે એ અવાજ ન કરે.

બપોરે જ્યારે મહારાજાના મંદિરની પૂજા પૂરી થાય છે અને આગલા દિવસનાં નિર્માલ્ય ફૂલો નદીના પટ ઉપર ફેંકી દેવામાં આવે છે ત્યારે એ ફૂલો લગભગ અર્ધો માઇલ સુધી ધીમે ધીમે લાંબી હારમાં વહેતાં દેખાય છે.

અને આ નદીને કાંઠે કેવી પ્રવૃત્તિ હોય છે! કોક ઠેકાણે શેતરંજીઓ વણાય છે તો કોક ઠેકાણે અપ્રતિમ ગાલીચાઓ. એક ઠેકાણે અખરોટના લાકડામાંથી સુંદર કારીગરીનું કામ ચાલે છે તો બીજે ઠેકાણે રેશમનું કારખાનું કદરૂપા કીડાના કોશેટા ઉકાળીને એમાંથી સુંદર રેશમ તૈયાર કરે છે. ચીન, તિબ્બત તેમ જ સમરકંદ અને બુખારાના વેપારીઓ અહીં મહિનાઓ સુધી ધામો નાખીને પડેલા હોય છે અને હોશિયાર પંજાબીઓ એમની સાથે વેપાર કરવામાં મશગૂલ હોય છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં હાથ કરતાં લાંબી બાંયવાળા ડગલા પહેરીને લોકો ફરતા દેખાય છે.

આગળ જતાં ઝેલમ હિંદુસ્તાનના મોટામાં મોટા સરોવર–વૂલર–માં જઈને પડે છે અને એમાં અલોપ થઈ જઈ, ગુપ્ત રૂપે લાંબી મુસાફરી કરી, બીજે છેડેથી બહાર

નીકળે છે અને બારામુલ્લા તરફ જાય છે. આગળ જતાં આ નદીમાંથી એક કૃત્રિમ નહેર પેદા કરી એમાંથી જે વીજળી તૈયાર કરવામાં આવે છે તે જ કાશ્મીર રાજ્યને શક્તિ પૂરી પાડે છે. અખટાબાદની નજીક નદી દિશા ફેરવે છે અને આગળ દોડતી જાય છે. ઝેલમની આખી ખીણ એના સૌંદર્ય માટે પ્રખ્યાત છે. લોકવાર્તા કહે છે કે, અકબર બાદશાહે એ ખીણની સૌંદર્યના કેફમાં ઉપરથી અંદર ભૂસકો માર્યો હતો. ભલે એ કવિકલ્પના હોય, પણ એ ખીણ જોતાં આવો કેફ ચડવાનો સંભવ તો જરૂર જણાય છે. આવી દંતકથાઓ કોઈ બાદશાહનું ગૌરવ બતાવવા કરતાં એ નદીનું સૌંદર્ય કેટલું મોહક છે એ બતાવવા માટે જ અર્થવાદ તરીકે જોડી કાઢેલી હોય છે.

જ્યારે હિંદુસ્તાનનો સાચો ઇતિહાસ લખાશે ત્યારે એમાં મોટી મોટી નદીઓ પરત્વે જુદા જુદા વિભાગ પાડવામાં આવશે. એ ઇતિહાસમાં ઝેલમની સંસ્કૃતિનો વિભાગ નાનોસૂનો નહિ હોય. ખરેખર, ઝેલમને સ્વર્ણનીનું નામ શોભે છે.

૧૪

તાવી

કોઈ નદી વિષે કહેવા જેવું કશું ન હોય તોયે શું? એમાં નાહ્યાનો આનંદ કંઈ ઓછો થવાનો હતો? નદીની મહત્તા સ્વતઃસિદ્ધ છે. એના નામ સાથે કંઈક ઇતિહાસ સંકળાયેલો હોય તો એ ઇતિહાસની ધન્યતા. નદીને એનું શું? ઇતિહાસનો રસ વિગ્રહ સાથે વધારે હોય છે,–જ્યારે નદીનું કામ સંધિનું હોય છે. અસંખ્ય ખેડૂતોને અને પથિકોને, પશુઓને અને પક્ષીઓને પોતાના જળથી સંતુષ્ટ કરતી નદી જ્યારે વહે છે ત્યારે એ 'આત્મરતિ, આત્મક્રીડ અને आत्मन्येव च संतुष्ट' એવી દેખાય છે. નદીને પૂછો,– 'તારો ઇતિહાસ શો છે?' એ કહેશે કે 'હું પર્વતની દીકરી છું, અસંખ્ય માનવ તથા તિર્યક્ પ્રજાની માતા છું, સાગરની સેવા કરું છું, અને આકાશનાં વાદળાં એ જ મારું સ્વર્ગસ્થાન છે એટલો ઇતિહાસ મારે મન મહત્ત્વનો છે. બાકી

તમારા ગાંડાઓનો ઇતિહાસ તમે જાણો. વેરનો અને ગાંડપણનો તે ઇતિહાસ લખાતો હશે? એ તો ભૂલી જવાની વાત હોય છે, ભૂલી જવાની. વેરઝેર કાયમ કરવા ઇતિહાસ લખો છો? એને દાટી દો કે ધોઈ નાખો. સેવાનો ઇતિહાસ તે જ સાચો ઇતિહાસ.'

કાશ્મીરની મુસાફરી પૂરી કરી જમ્મુ આવ્યા અને રઘુનાથજીના મન્દિરમાં વાસો કર્યો. તાવી પાસે વહેતી હતી. જમ્મુ તરફનો તાવીનો કાંઠો ઠીકઠીક ઊંચો છે. ઘણી નદીઓ હોય છે એવી જ તાવી પણ છે. એમાં અસાધારણ કશું નથી. એંજીનિયર દાણીએ કહ્યું કે, 'તાવી ઉપર વીજળીનાં યંત્ર ગોઠવ્યાં છે. એ વીજળીથી ઘણું કામ થઈ શકે એમ છે.' પણ તાવીને એનું શું? એ તો વહ્યા જ કરે છે.

૧૫

સ્તન્યદાયિની ચીનાબ

કાશ્મીરથી પાછા વળતાં પગ ઊપડતા નથી. જતાં જે ઉત્સાહ હોય છે તે પાછા આવતાં ક્યાંથી હોય? એ જ કારણસર જતાં જે રસ્તો લીધો હતો તે છોડી પીરપુંજાલના પહાડ ઓળંગી જમ્મુને રસ્તે અમે આવતા હતા. શ્રીનગરથી જમ્મુ ગાડાવાટ નથી. હિંમત હોય તો પગે ચાલો, નહિ તો કાશ્મીરી ટટ્ટુ પર સવાર થાઓ. રસ્તામાં કુદરતની સુંદરતા અને જહાંગીરની વિલાસિતાનો ડગલે ને પગલે અનુભવ થાય છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં જલાશયો બાંધેલાં, પહાડમાં રસ્તા તૈયાર કરેલા. આજે સીમલાની જે પ્રતિષ્ઠા છે તે જ, અથવા તેથી વિશેષ જહાંગીરના વખતમાં શ્રીનગરની હતી. એવા પહાડી બાદશાહી રસ્તે પાછા આવતાં ભગવતી ચંદ્રભાગાનું દર્શન થયેલું. લોકો આજે એને ચીનાબને નામે ઓળખે છે.

જો હું ભૂલ કરતો ન હોઉં તો રામબનની આસપાસ ક્યાંક અમે હતા. આખો દિવસ અને આખી રાત ચાલવાનું હતું. ચાંદરણું સરસ પડ્યું હતું. થાક્યાપાક્યા અમે રસ્તા પર પીધેલા માણસની પેઠે લથડતે પગે ચાલતા હતા. પગનાં તળિયાં પર ફોલ્લા ઊઠેલા. ઘૂંટણમાં કળતર થતું હતું. અને નિરાશ થયેલી ઊંઘનું રૂપાન્તર અર્ધા ઘેનમાં થયું હતું. નિદ્રા સુખાવહ હોય છે, એવી તન્દ્રા નથી હોતી.

આવી સ્થિતિમાં ચાલતા હતા ત્યાં રસ્તાની જમણી બાજુએ ઊંડી ખાઈમાંથી ગંભીર ધ્વનિ સંભળાયો. સામી ટેકરી પરથી કમાન ખાઈને આવેલો પવન શીતલસુરભિ લાગવા માંડ્યો. ઘેન ઊડી ગયું. જીવમાં હોશ આવ્યો. અને દૃષ્ટિ એ કલરવનું મૂળ શોધવા દોડી. કેટલું મનોહર એ દૃશ્ય! ઉપરથી દૂધ જેવું ચાંદરણું વરસે છે, નીચેથી ચન્દ્રભાગાનાં પાણી પથરા સાથે અથડાઈ ધોળાં ધોળાં ફીણ ઉછાળે છે, અને એનો આસ્વાદ લઈ તૃપ્ત થયેલો પવન ત્યાંની શીતળતા અમને જણાવે છે!

સાથેના એક માણસને પૂછ્યું, "આ શું નદી છે કે પહાડી પ્રવાહ છે?" એણે કહ્યું, 'બન્ને. એ તો મૈયા ચીનાબ છે.' મેં નમસ્કાર કર્યા. નીચે ઊતરાય એવું તો હતું નહિ. દૂરથી દર્શન કરી પાવન થયો, નમસ્કાર કરી કૃતાર્થ થયો, અને આગળ ચાલ્યો.

શું આ જ તે વેદકાલીન ભગવતી ચંદ્રભાગા! કેટલાયે ઋષિઓએ પોતાનું ધ્યાન અને પોતાની ગાયો અહીં પુષ્ટ કર્યાં હશે. અને આજે પણ ઉદ્યમી લોકો એ

નદીમાતાનું દોહન ઓછું નથી કરતા. મારા જીવનની સ્મૃતિ શરૂ થાય છે એ જ અરસામાં પહાડ જેવા પંજાબીઓ આ નદીને કાંઠે નહેરો ખોદતા હતા. આજે ૨૫ લાખ એકર જમીન આ માતાના હૃદયમાંથી રસકસ મેળવતી થઈ છે, અને પંજાબી વીરોને પોષે છે. વેદકાલીન ચીનાબનું સત્ત્વ આર્યોના ઉત્કર્ષમાં કામ આવતું. રણજીતસિંહના વખતમાં એ જ જલ ગુરુકી ફતેહ પોકારતું. આજનો રંગ એ કંઈ છેલ્લો નથી. ચીનાબનાં પાણી સાવ નિઃસત્ત્વ નથી થયાં. પંચનદની પ્રતિષ્ઠા ફરીયે જાગશે અને સપ્તસિંધુનો પ્રદેશ ભારતવર્ષને ભાગ્યના દિવસો બતાવશે.

૧૬

નેપાળની ગંગા

જેમ કાશ્મીરની દૂધગંગા તેમ નેપાળની વાગમતી અથવા બાઘમતી. આટલી નાની નદી તરફ કોઈનું ધ્યાન પણ ન જાય. પણ વાગમતીએ એવું ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ સ્થાન પોતાનું કર્યું છે કે, એનું નામ લાખો લોકોની બત્રીશીએ ચડયું છે. નેપાળની ઉપત્યકા એટલે અઢાર કોસના ઘેરાવવાળું અને ચારે બાજુ પહાડોથી સુરક્ષિત એવું રમણીય લંબવર્તુલ મેદાન. દક્ષિણે ફરપિંગનારાયણ એનું રક્ષણ કરે છે. જ્યારે ઉત્તરે ગૌરીશંકરની છાયા તળે આવેલા ચંગૂનારાયણ એની રક્ષા છે. પૂર્વે બિશંગુનારાયણ અને પશ્ચિમે ઇચંગુ.

હિમાલયની ગોદમાં વસતા સ્વતંત્ર હિંદુ રાજ્યના આ માળામાં ત્રણ ઇંડાં મૂક્યાં હોય તેવી ત્રણ રાજધાનીઓ છે. બહુ જ જૂની રાજધાની તે પટ્ટન, ત્યારપછીની ભાદગાંવ. અને હાલની કાઠમાંડુ અથવા કાષ્ઠમંડપ. નેપાળનાં મંદિરોનો ઘાટ હિંદુસ્તાનનાં અન્ય સ્થળોના ઘાટ જેવો

નથી. મંદિરનાં નેવાં જ્યાં પડે છે ત્યાંની પાણપટ્ટીએ નેપાળી લોકો ઝીણી ઝીણી ઘંટડીઓ ટીંગાડી રાખે છે. અને વચ્ચે લટકતા લોલકને પીતળના પાતળા પતરાનાં પીપળપાન બેસાડેલાં હોય છે. જરાક પવન વાય કે કઈ રીતે નાચવું એ પીપળપાનને શીખવવું ન પડે. એકી સાથે અનેક ઘંટડીઓ કિણકિણ કિણકિણ અવાજ કરી ઊઠે. એ મંજુલ ધ્વનિ મંદિરની શાન્તિ બગાડતો નથી. ઊલટો શાન્તિને વધારે સ્પષ્ટ અને મુખરિત કરે છે. ભાદગાંવની કેટલીક મૂર્તિઓ તો શિલ્પકળાના અદ્દભુત નમૂના છે. શિલ્પશાસ્ત્રના બધા નિયમો સાચવવા છતાં કલાધર પોતાની પ્રતિભાને કેટલી છૂટી મૂકી શકે છે એના નમૂના જોવા હોય તો આ મૂર્તિઓ જોવી. કળા એ અતિમાનુષી જ હોય એમ અહીંના મૂર્તિકારો માનતા લાગે છે.

ખેતરોમાં દૂરદૂર ભવ્યાકૃતિ સ્તૂપો સમાધિ અનુભવતા હોય તેવા બેઠેલા દેખાય છે.

અને કાઠમાંડુ એટલે તો આજના નેપાળી રાજ્યનો વૈભવ. નેપાળમાં જવાની રજા સહેજે મળતી નથી. અને તેથી જ પડદા પાછળ શું છે, અવગુંઠનની અંદર કેવું સૌન્દર્ય છે એ જાણવાનું કુતૂહલ જેમ એની મેળે ઉત્પન્ન થાય છે તેમ નેપાળ વિષે પણ થાય છે. આઠ દિવસ રહેવાનું મળ્યું છે. જોવાનું હોય એ જોઈ લો. એક વાર પાછા ગયા એટલે ફરી આવવાનું નહિ મળે. આવી મનઃસ્થિતિમાં જ્યાં ત્યાં કાવ્ય જ દેખાય છે.

પશુપતિનાથનું મંદિર કાઠમાંડુથી દૂર નથી. મંદિરોના ચણમાં જાણે મોટો આખલો બેઠો છે. અને પાસે જ

વાગમતી વહે છે. રેતાળ માટીમાં થઈને એ પાણી આવતું હોવાથી પાણી હમેશ ડહોળાયેલું લાગે છે. એમાં તરવાનું મન થાય ખરું. પણ પાણી એટલું ઊંડું છે જ ક્યાં? ગુહ્યેશ્વરી અને પશુપતિનાથ વચ્ચે થઈને એ પ્રવાહ વહે છે. એટલા માટે જ એનો મહિમા.

પશુપતિનાથથી સીધા પશ્ચિમે શિગુભગવાનનું દર્શન કરવા અમે ગયા. રસ્તામાં આવી વાગમતીની બ્હેન વિષ્ણુમતી. એ નદી પર જ્યાં ત્યાં પુલ પાથરેલા હતા. પુલ એટલે શું? નદીના પટમાં પાણીથી એક હાથ ઊંચે લાકડાનાં વેંતવેંત પહોળાં પાટિયાં. સામેથી કોઈ માણસ આપણને મળે તો વેંતિયા પુલ પર થઈને બંને શી રીતે પસાર થાય? બેમાંથી એકે પાણીમાં ઊતરવું જોઈએ. કોક કોક ઠેકાણે પાણી વધારે ઊંડું હોય છે. ત્યાં માણસ ઘૂંટણ સુધી પલળી જાય.

શિગુભગવાનની તળેટીમાં બુદ્ધ ભગવાનની એક મોટી મૂર્તિ તાપતડકામાં તપ કરે છે. ટેકરી ઉપર એક મંદિર છે. એમાં ત્રણ મૂર્તિઓ છે. એક બુદ્ધ ભગવાનની, બીજી ધર્મ ભગવાનની, અને ત્રીજી સંઘ ભગવાનની! દરેક આગળ ઘીનો દીવો બળે. અને એક ખૂણે 'ૐ મામે પામે હું' (ૐ મણિપદ્મેઽહમ્) નો પવિત્ર મંત્ર જેના પર અનેક વાર કોતરેલો છે એવું પીતળનું ભૂંગળું લાકડાના ચોકઠામાં ઊભું રાખેલું છે. એક હાથો ફેરવો એટલે ભૂંગળું ગોળ ગોળ ફરે. દરેક ફેરા સાથે એના પર જેટલી વાર મંત્ર લખેલો હોય એટલી વાર મંત્ર જપ્યાનું પુણ્ય તમને એની મેળે મળવાનું, એ વિષે શંકા રાખવાનું કારણ નથી! તથાગતને પોતાના સંદેશાનું

આ સ્વરૂપ જોવા ન મળ્યું એ એનું દુર્ભાગ્ય, બીજું શું ? આ જ મંદિર આગળ પીતળનું બનાવેલું ઇન્દ્રનું વજ્ર એક ચોતરા પર રાખેલું છે. ભગિની નિવેદિતાને એ વજ્રનો આકાર બહુ જ ગમેલો. ભારતવર્ષના રાષ્ટ્રધ્વજ ઉપર એ વજ્ર ચીતરવામાં આવે એવી સૂચના તેમણે કરેલી.

વાગમતીને કિનારે ડાંગર, ઘઉં, મકાઈ અને અડદ પુષ્કળ પાકે છે. તુવેર ત્યાં પાકતી જ નથી. તે લોકોએ પ્રયત્ન કર્યો નથી એની ખબર નથી. કપાસનું વાવેતર કરવાનો પ્રયત્ન હમણાં હમણાં ત્યાં શરૂ થયો છે. વાગમતી એ નેપાળી લોકોની ગંગા છે. ગોરક્ષનાથ એ એમના પિતા છે.

૧૭

ત્રિવેણી

બ્રહ્મા વિષ્ણુ મહેશ ત્રણે મળીને જેમ દત્તાત્રેય થાય છે તેમ અલકનંદા, મંદાકિની અને ભાગીરથી મળીને ગંગામૈયા થાય છે. આ ત્રણ ગંગાની બહેનપણીઓ નથી, પણ ગંગાનાં અંગો છે. ભાગીરથી ભલે ગંગોત્રીથી આવે, પણ મંદાકિનીનો કેદારનાથ અને અલકનંદાનો બદરીનારાયણ એ પણ ગંગાના જ ઉગમ ગણાય.

બ્રહ્મકપાલ આગળ થઈને જે અલકનંદા વહે છે અને એક વાર શ્રાદ્ધ કરવાથી અશેષ પૂર્વજોને એક સામટી કાયમની મુક્તિ આપી દે છે, તે અલકનંદાનું ઉગમસ્થાન શું ગંગોત્રી કરતાં ઓછું પવિત્ર ગણાય? બ્રહ્મકપાલ પર એક વાર શ્રાદ્ધ કર્યું પછી માણસથી કદી શ્રાદ્ધ કરાય જ નહિ. મોહથી કરે તો પિતરોની અધોગતિ થાય. કેટલું જાગ્રત સ્થાન!

બદરીનારાયણના ગરમ કુંડોનાં પાણી અલકનંદા જ લઈ આવે છે. જ્યારે મંદાકિની ગૌરીકુંડનાં ઉષ્ણ જલથી થોડીક વાર કવોષ્ણ થાય છે. કેદારનાથનું મન્દિર બાંધણીમાં બીજાં બધાં મંદિરો કરતાં જુદું પડે છે. અંદરનું શિવલિંગ પણ સ્વયંભૂ, આકૃતિ વિનાનું છે. એટલું ઊંચું કે માણસ એના પર પડી એને હૃદયસ્પર્શ કરી શકે છે. મંદિરની જેટલી વિશેષતા છે તેટલી જ મંદાકિનીની પણ વિશેષતા છે. અહીંના પથરા જુદા, અહીંનું વહેણ જુદું, અને નાહવાનો આનંદ પણ જુદો.

ગંગોત્રી તે ગંગોત્રી જ. આ ત્રણે પ્રવાહમાં ભાગીરથીનો પ્રવાહ વધારે વન્ય અને મુગ્ધ દેખાય છે. ગંગામાં આ ત્રણ જ પ્રવાહ છે એમ નથી. નીલગંગા છે, બ્રહ્મગંગા છે, કેટલીયે ગંગાઓ છે. હિમાલયમાંથી નીકળતા બધા જ પ્રવાહો ગંગા ગણાયને! જેનાં જેનાં પાણી હરિદ્વાર પાસે હરિના ચરણનો સ્પર્શ કરે તે બધા પ્રવાહો ગંગા જ છે. વાલ્મીકિએ પણ જ્યારે ગંગાને આકાશમાંથી હિમાલયનાં શિખરરૂપી મહાદેવના જટાજૂટમાં પડતી જોઈ ત્યારે એની આર્ષ દૃષ્ટિએ સાત જુદા જુદા પ્રવાહ ગણાવ્યા હતા.

तस्यां विसृज्यमानायां सप्त स्रोतांसि जज्ञिरे ।
ह्लादिनी पावनी चैव नलिनी च तथैव च ॥
सुचक्षुश्चैव सीता च सिन्धुश्चैव महानदी ।
सप्तमी चान्वगात् तासां भगीरथरथं तदा ॥

૧૮

વિહારની ગંડકી

ગંડકી નદી નેપાળમાંથી આવે છે અને એમાં શાલિગ્રામ મળે છે એટલું જ નાનપણમાં સાંભળ્યું હતું. શાલિગ્રામ એ એક જાતનાં શંખલા જેવાં જ પ્રાણી છે, એમને તુલસીનાં પાંદડાં બહુ ભાવે છે, પાણીમાં તુલસીનાં પાંદડાં નાંખો એટલે એ પ્રાણી ધીમે ધીમે બહાર આવી પાંદડાં ખાવા માંડે છે, એને પકડીને અંદરના જીવડાને મારીને કાઢી નાખે છે અને કાળા પથરા જેવા એ શંખલા સાફ કરી પૂજા માટે વેચાય છે; આજકાલ ધૂર્ત લોકો કાળી શિલાનો એક ગોળ કકડો લઈ એમાં કાણું પાડી એનો શાલિગ્રામ બનાવે છે એ સાચો શાલિગ્રામ નહિ વગેરે વગેરે વાતો સાંભળી હતી. અને તેથી આવી નદી એક વાર જોવી જોઈએ એમ ઘણા દિવસથી મનમાં હતું.

મહાદેવનાં બાણ તે નર્મદાના પથરા અને વિષ્ણુના શાલિગ્રામ તે બૌદ્ધ સ્તૂપોના પ્રતીક ગંડકીમાંથી આણેલા પથરા એમ સ્વામી વિવેકાનંદે કોક ઠેકાણે લખ્યાનું યાદ છે. બાણ અને શાલિગ્રામ એ બૌદ્ધ જગતના બે છેડા સૂચવે છે, એમ એમણે પારિસના મોટા પ્રદર્શન વખતે એક ભાષણમાં કે લેખમાં જાહેર કર્યું હતું.

ગંગા નદી જ્યાંથી નીકળે છે ત્યાંથી જ બન્ને બાજુથી કરભાર લેતી જાય છે. એની માંડલિક નદીઓ મોટે ભાગે ઉત્તર તરફની અને ડાબી બાજુની છે. ચંબલ અને શોણ બાદ કરતાં કોઈ મહત્ત્વની નદી દક્ષિણથી ઉત્તર તરફ જતી નથી. ગંગાની દક્ષિણવાહિની માંડલિક નદીઓમાં ગંડકી બિહારનું પાણી ગંગા માટે લઈ આવે છે. અમે બિહારમાં મુઝફ્ફરપુર જ્યારે ગયા હતા ત્યારે એક દિવસે ગંડકીમાં નાહવા ગયા. બિહારની ભૂમિ એટલે અનાસક્તિના આદ્ય પ્રવર્તક સમ્રાટ જનકની ભૂમિ, દયાધર્મના મહાન પ્રચારક મહાવીરની ભૂમિ, અષ્ટાંગિક માર્ગના શોધક અથવા સંશોધક બુદ્ધ ભગવાનની ભૂમિ. એ બધા ધર્મસમ્રાટો આ નદીને કાંઠે અહર્નિશ વિચરતા હશે. એમના અસંખ્ય સહાયકોએ અને અનુયાયીઓએ આ નદીમાં સ્નાનપાન કર્યું હશે. સીતામાતાએ બાળપણમાં અહીં કેટલોયે જલવિહાર કર્યો હશે. તે જ આ ગંડકી નદી મને પોતાના શૈત્યપાવનત્વથી કૃતાર્થ કરો એવો સંકલ્પ બોલી મેં ત્યાં સ્નાન કર્યું. નદીનાં પાણીને કશી જ ઉતાવળ ન હતી, કશો ઉત્પાત ન હતો. એ શાંત રીતે વહી જતી હતી. જાણે મારને જીત્યા પછી બુદ્ધ ભગવાને ચલાવેલું અખંડ ધ્યાન જ.

૧૯

સુવર્ણદેશની માતા

ઇરાવતી કે ઐરાવતી? હું માનું છું કે નદીનું નામ ઇરા ઘાસ ઉપરથી ઇરાવતી પડેલું હોવું જોઇએ. આ નદીના કાંઠાનું પૌષ્ટિક ઘાસ ખાઈ મદમત્ત થયેલા હાથીને ઐરાવત કહેતા હશે. અથવા ઇંદ્રના ઐરાવત જેવી મહાકાય અને ગજગતિએ ચાલનારી આ નદી જોઈ કોઈ બૌદ્ધ ભિક્ષુને થયું હશે, "ચાલો, આને જ આપણે ઐરાવતી કહીએ."

પણ ઐતિહાસિક કલ્પનાતરંગ ચલાવવાનું કામ એદાડુ લોકોનું છે, મુસાફરને એ ન પોસાય.

ઐરાવતી જો હિંદુસ્તાનમાં હોત તો સંસ્કૃત કવિઓએ એને વિષે ઐરાવતી જેટલો જ પહોળો અને લાંબો કાવ્યપ્રવાહ વહેવડાવ્યો હોત. બ્રહ્મદેશના કવિઓએ અનેક કાવ્યો લખ્યાં હોય તો આપણે શું જાણીએ? બ્રહ્મી નથી આપણી જન્મભાષા કે શાસ્ત્રભાષા અથવા રાજભાષા. પડોશની ભાષા શીખવા જેટલી પ્રવૃત્તિ આપણામાં છે જ ક્યાં? કોઈ

મહાદેવનાં બાણ તે નર્મદાના પથરા અને વિષ્ણુના શાલિગ્રામ તે બૌદ્ધ સ્તૂપોના પ્રતીક ગંડકીમાંથી આણેલા પથરા એમ સ્વામી વિવેકાનંદે કોક ઠેકાણે લખ્યાનું યાદ છે. બાણ અને શાલિગ્રામ એ બૌદ્ધ જગતના બે છેડા સૂચવે છે, એમ એમણે પારિસના મોટા પ્રદર્શન વખતે એક ભાષણમાં કે લેખમાં જાહેર કર્યું હતું.

ગંગા નદી જ્યાંથી નીકળે છે ત્યાંથી જ બન્ને બાજુથી કરભાર લેતી જાય છે. એની માંડલિક નદીઓ મોટે ભાગે ઉત્તર તરફની અને ડાબી બાજુની છે. ચંબલ અને શોણ બાદ કરતાં કોઈ મહત્ત્વની નદી દક્ષિણથી ઉત્તર તરફ જતી નથી. ગંગાની દક્ષિણવાહિની માંડલિક નદીઓમાં ગંડકી બિહારનું પાણી ગંગા માટે લઈ આવે છે. અમે બિહારમાં મુઝફ્ફરપુર જ્યારે ગયા હતા ત્યારે એક દિવસે ગંડકીમાં નાહવા ગયા. બિહારની ભૂમિ એટલે અનાસક્તિના આદ્ય પ્રવર્તક સમ્રાટ જનકની ભૂમિ, દયાધર્મના મહાન પ્રચારક મહાવીરની ભૂમિ, અષ્ટાંગિક માર્ગના શોધક અથવા સંશોધક બુદ્ધ ભગવાનની ભૂમિ. એ બધા ધર્મસમ્રાટો આ નદીને કાંઠે અહર્નિશ વિચરતા હશે. એમના અસંખ્ય સહાયકોએ અને અનુયાયીઓએ આ નદીમાં સ્નાનપાન કર્યું હશે. સીતામાતાએ બાળપણમાં અહીં કેટલોયે જલવિહાર કર્યો હશે. તે જ આ ગંડકી નદી મને પોતાના શૈત્યપાવનત્વથી કૃતાર્થ કરો એવો સંકલ્પ બોલી મેં ત્યાં સ્નાન કર્યું. નદીનાં પાણીને કશી જ ઉતાવળ ન હતી, કશો ઉત્પાત ન હતો. એ શાંત રીતે વહી જતી હતી. જાણે મારને જીત્યા પછી બુદ્ધ ભગવાને ચલાવેલું અખંડ ધ્યાન જ.

૧૯

સુવર્ણદેશની માતા

ઈરાવતી કે ઐરાવતી? હું માનું છું કે નદીનું નામ ઈરા ઘાસ ઉપરથી ઈરાવતી પડેલું હોવું જોઈએ. આ નદીના કાંઠાનું પૌષ્ટિક ઘાસ ખાઈ મદમત્ત થયેલા હાથીને ઐરાવત કહેતા હશે. અથવા ઇંદ્રના ઐરાવત જેવી મહાકાય અને ગજગતિએ ચાલનારી આ નદી જોઈ કોઈ બૌદ્ધ ભિક્ષુને થયું હશે, "ચાલો, આને જ આપણે ઐરાવતી કહીએ."

પણ ઐતિહાસિક કલ્પનાતરંગ ચલાવવાનું કામ એદાડુ લોકોનું છે, મુસાફરને એ ન પોસાય.

ઐરાવતી જો હિંદુસ્તાનમાં હોત તો સંસ્કૃત કવિઓએ એને વિષે ઐરાવતી જેટલો જ પહોળો અને લાંબો કાવ્યપ્રવાહ વહેવડાવ્યો હોત. બ્રહ્મદેશના કવિઓએ અનેક કાવ્યો લખ્યાં હોય તો આપણે શું જાણીએ? બ્રહ્મી નથી આપણી જન્મભાષા કે શાસ્ત્રભાષા અથવા રાજભાષા. પડોશની ભાષા શીખવા જેટલી પ્રવૃત્તિ આપણામાં છે જ ક્યાં? કોઈ

અંગ્રેજ બર્મી ભાષા શીખી બર્મી કવિતા અંગ્રેજીમાં કરી આપે તો વખતે આપણે વાંચીશું.

કોઈ પણ દેશ ઐરાવતી જેવી નદી માટે મગરૂર અને કૃતજ્ઞ થઈ શકે. બ્રહ્મદેશમાં રંગૂનથી ઉત્તર તરફ છેક મંડાલે સુધી અમે ટ્રેનમાં ગયા હતા. ત્યાંથી નજીકના અમરાપુરી જઈ અમે ઐરાવતીનાં પ્રથમ દર્શન કર્યાં. અમરાપુરી પાસે પ્રચંડ બૌદ્ધ મૂર્તિઓ છે એની અમને ભાળ લાગી હોત તો બુદ્ધ ભગવાનના દર્શનથી જ ઐરાવતીના વિહારની અમે શરૂઆત કરી હોત.

અહીં પણ નદીનો પટ ખૂબ પહોળો છે. આસપાસની ભૂમિ સમથલ હોવાથી નદી ગંભીર દેખાય છે. નદીનો પ્રવાહ ધીરોદાત્ત ગજગતિએ ચાલે છે. આવી નદીના પૃષ્ઠ ઉપર હોડીમાં અથવા 'વાફર '(સ્ટીમલોંચ) માં બેસી મુસાફરી કરવી એ જીવનનો એક લહાવો જ છે. દરિયાની મુસાફરી જુદી અને નદીની જુદી.

અમરાપુરીથી મંડાલે પાછા જઈ અમે 'વાફર' માં બેઠા. દરિયાની મુસાફરી જુદી અને નદીની મુસાફરી જુદી. નદીમાં મોજાં નથી હોતાં. બે બાજુનો કાંઠો આપણને સાથ દે છે. અને આપણને નથી લાગતું કે આપણે જીવન નામ ધારણ કરનાર પણ જીવલેણ એવા મહાભૂતના સકંજામાં સપડાયા છીએ. નદીનો પ્રવાસ એ પૃથ્વીના ગોળનો હવામાં ચાલતા સનાતન પ્રવાસ જેટલો જ શાંત અને આહ્‌લાદક હોય છે. અત્યારે એ ઐરાવતીના પ્રવાસનું સ્મરણ કરું છું ત્યારે ચાણોદ-કર્નાળીનો

દ્રૌપદીસમી નર્મદાનો પ્રવાસ, સીતાસમી તાપીનો સાગર-સંગમ સુધીનો પ્રવાસ, કાશીતલવાહિની ભારતમાતા ગંગાનો પ્રવાસ, મથુરાવૃંદાવનનો કૃષ્ણસખી કાલિંદીનો પ્રવાસ, કાશ્મીરના નંદનવનમ કરેલો પાર્વતી–વિતસ્તાનો પ્રવાસ, અને વનશ્રીના પિયરરૂપ ગોમાંતક પ્રદેશમાંનો જલપ્રવાસ એકસામટા યાદ આવે છે. એમાંયે ધરાઈએ એટલો લાંબો પ્રવાસ તો વિતસ્તા અને ઐરાવતીનો જ. સિંધુ, ગંગા, બ્રહ્મપુત્રા અને નર્મદાને તોલે આવે એવી આ નદી છે. ઐરાવતીનો પટ અને પ્રવાહ જોતાંવેંત કોઈ મહાન સામ્રાજ્ય પર રાજ કરનાર સમ્રાજ્ઞી તો નહિ હોય એવો ભાવ મનમાં આવે છે. આરાકાન અને પેગુ યોમા એનું રક્ષણ કરે છે ખરા, પણ ઐરાવતીની પ્રતિષ્ઠા સાચવવા તેઓ આદરપૂર્વક દૂર દૂર ઊભા છે.

અમારું જહાજ ચાલ્યું. કામધેનુનાં વત્સો જેમ સાંજ પડ્યે મા પાસે દોડતાં આવે તેમ આસપાસના વિસ્તીર્ણ પ્રદેશના શ્રમજીવી કૃષીવલો ઐરાવતીને કાંઠે ભેગા થાય છે. અમારું જહાજ એ એક મોટી ચાલતી ગુજરી જ ગણાય. નાનું કે મોટું બંદર આવે એટલે જહાજ લોકોને આમંત્રણ ફૂંકે. બસ, કીડીઓનો રાફડો ઊભરાય તેમ લોકો દોડતા આવે. ખાવાની ચીજો, કપડાં, નેતરનાં વાસણો, કારીગરીની વસ્તુઓ, જાતજાતના પદાર્થો જહાજ પર ફેલાય. જહાજમાં પણ કેટલાક વેપારીઓ પોતાનો માલ લઈને તૈયાર બેઠા જ હોય. પક્ષીઓ કલબલ

કલબલ કરે તેમ લેવડદેવડનો ઘોંઘાટ શરૂ થાય. આપણે ભાષા જાણતા હોઈએ તો જ ઘોંઘાટનો કંટાળો આવે. અહીં લોકો લડે, વઢે કે રડે, આપણે માટે બધું સરખું; જાણે એક મોટું નાટક ભજવાય છે. વિનિમય પૂરો થાય એટલે જહાજ ઊપડે. વિયાવાની તૈયારીમાં હોય એવી ભેંસ જેવું અમારું જહાજ ડોલતું ડોલતું ચાલે. જહાજના એક હલકટ ગોરા અમલદાર સાથે અમારું જરા બગડવાથી અમારી મુસાફરીની શરૂઆત મીઠા પાણીમાં પણ ખારી થઈ ગયેલી. પણ મંદ મંદ પવનમાં એ બધું ઊડી ગયું, અને અમે પણ કુદરતની પેઠે પ્રસન્ન થયા.

ફરી એક બંદર આવ્યું. અહીં કંઈ વેપાર વિશેષ ચાલતો હશે. નાનીમોટી અસંખ્ય હોડીઓનું ધણ નદીને કાંઠે કાદવમાં આળોટતું હતું. ઢોરની પીઠ પર માખીઓ બણબણે તેમ ગામડાંના છોકરાઓ આ હોડીઓ વચ્ચે કૂદતા ને રમતા હતા. બ્રહ્મી લોકોમાં છૂંદણાંનો શોખ ભારે છે. એમની કેવડાના રંગની ચામડી પર લાલ અને લીલાં છૂંદણાં શોભે છે પણ ખરાં. મહારાષ્ટ્રનાં ગામડાંમાં એવી માન્યતા છે કે, આ ભવે શરીર પર ઘરેણાં છૂંદીએ તો આવતે ભવે સોનાનાં ઘરેણાં મળે, અને કપાળ પર ચાંલ્લો અને ચંદ્ર છૂંદવાથી અખંડ સૌભાગ્ય મળે. અહીંના લોકોમાં પણ એવી કંઈક માન્યતા હોવી જોઈએ, કેમકે ઘણા ગામડિયાઓ કેડથી ગોઠણ સુધીના આખા ભાગ પર ભાતવાળી લુંગી છૂંદાવે છે. તેથી કેટલાક ભાઈઓ

નદીમાં ઉઘાડા નાહવા પડચા હતા તેઓ કપડાં વગર પણ નાગા જેવા લાગતા નહોતા. જહાજ વધારે થોભવાનું હોય ત્યારે અમે કિનારા પર જઈ પાસેનાં ગામડાંમાં ફરી આવતા. ભ્રહ્મી ઘરો અને શેરીઓથી અમારી આંખો ટેવાઈ ગઈ હતી. એમની ભાષા અમને નહોતી આવડતી, છતાં એ નિર્વ્યાજ ગામડિયાઓનું જીવન અમને પરિચિત જેવું જ લાગતું. મુત્સદ્દી અને વેપારી લોકોના રાગદ્વેષો બાદ કરીએ અને ધાર્મિક કે અધાર્મિક લોકોની કલ્પનાસૃષ્ટિ કોરે મૂકીએ તો માણસ-જાત બધે સરખી જ છે. હું માનું છું કે દુનિયા-ભરમાં ગામડાં બધાં સરખાં જ હોવાં જોઈએ.

પ્રવાહ સાથે જાણે તાલ ધરતાં હોય તેવાં સ્તૂપો અને મંદિરો વચમાં વચમાં આવી જતાં. ઊંચી ટેકરીઓ અને શિખરો હમેશ માણસજાતને પ્રિય છે જ. તેમાં વળી નાઇલ નદી જેવી ઐરાવતી ચારે દિશાએ પોતાની કૃપાનો ઉત્પાત કરે ત્યારે તો ઊંચાં ઊંચાં સ્થાનો એ જ માણસનું આશ્રયસ્થાન થઈ જાય છે. એના પ્રત્યેની કૃતજ્ઞતા મંદિર બાંધીને માણસ ન દાખવે તો બીજી કઈ રીતે વ્યક્ત થાય? કુદરતે આપણને શીખવ્યું છે કે, લીલાં પાંદડાંમાં પીળાં પરિપક્વ ફળ પોતાની બધી ખુમારી દાખવી શકે છે. એ પાઠનો લાભ લઈ લોકોએ ઝાડો વચ્ચે મંદિર બાંધી એના પર આકાશનું આનંત્ય ચીંધનાર સોનાની આંગળીઓ ઊંચી કરેલી છે. કુદરતી શોભા માણસ સુધારી ન શકે એમ માનના-રાઓએ આ શિખરો એક વાર જોવાં જોઈએ.

બપોરનો વખત હતો. અંગ્રેજી જાણનાર એક બ્રહ્મી કોલેજિયન જોડે અમે વાતો કરતા હતા. એટલામાં એક નીરવ સાદ સંભળાયો. છિંદવીન નદી પોતાનો કરભાર લઈને ઐરાવતીને મળવા આવી હતી. એનો શો પ્રેમસંગમ! રામદાસ અને તુકારામ એકબીજાને મળ્યા હોય અથવા ભવભૂતિ શેતરંજ રમનાર કાલિદાસને પોતાનું 'ઉત્તરરામચરિત' સંભળાવતો હોય એવો એ દેખાવ હતો.

કલ્પનામાં તો છિંદવીનના અજ્ઞાત પ્રદેશમાં શાન સંસ્થાનો સુધી હું જઈ પણ આવ્યો. હાથમાં તીરકામઠું અથવા કુહાડી લઈને ફરનાર નિશ્ચિંત અને નિર્ભય એવા કેટલાયે વનવાસીઓ મને ત્યાં મળ્યા. સંશય આવે તો જીવ લેનાર અને વિશ્વાસ બેસે તો જીવ આપનાર એ કુદરતના બાળકોનું દર્શન સુધારાનો કાદવ ધોઈ કાઢનાર મંગલસ્નાન જેવું હતું. જહાજ પરનું પક્ષી ગમે તેટલું ઊડે તોયે આખરે જહાજ પર જ પાછું આવે છે તેમ કલ્પના પણ જંગલની સહેલ કરી ફરી પાછી જહાજ પર આવી. કેમકે અમે પકોકુ બંદર પર આવી પહોંચ્યા હતા.

પકોકું પાસેની કાદવવાળી નદીમાં નાહી અને બ્રહ્મી પરોણાગતનો સ્વીકાર કરી અમે ફરી જહાજ ઉપર સવાર થયા. અને ઘાસલેટના કૂવાઓ જોવા યેનનજાંવ સુધી પહોંચ્યા. અહીં અમેરિકન મજૂરોનું રાજ ચાલે છે એમ કહી શકાય. આસપાસ વનશ્રી નહિ જેવી. અહીં એક તરફ આ ઘાસલેટના કૂવાનું આધુનિક ક્ષેત્ર અને બીજી તરફ

ટેકરી પર આવેલા નાનકડા પ્રાચીન બૌદ્ધ મંદિરનું તીર્થક્ષેત્ર અને જોઈ કેટલાયે વિચારો મનમાં આવ્યા. મંદિરની કારીગરીમાં હાથીના મોઢાવાળું એક પક્ષી કોતરાયેલું હતું. બીજા પણ અનેક સંકેતો અહીં જણાયા. પાસેના મઠમાં કેટલાક બૌદ્ધ સાધુઓ રાગડા તાણીને સંધ્યાકાળની પ્રાર્થના કે એવો જ કાંઈક વિધિ કરતા હતા. ઐરાવતીને જાણે કશો પક્ષપાત ન હોય એવી રીતે ઘાસલેટના કૂવાના પંપનો ધમાલિયો અવાજ પણ એ પોતાના હૃદય ઉપર વહન કરે છે અને अनिच्चा वत संखारा उप्पादव्ययधम्मिणो નો શાંત અથવા ચિરંતન સંદેશો પણ વહન કરે છે. અમેરિકાનું સામર્થ્ય ભલે અજોડ હોય પણ એ ખંડ તો બાળક જ કહેવાય ને ? એને જીવનનું રહસ્ય આટલામાં ક્યાંથી હાથ લાગવાનું ? એને તો નદીને કાંઠે ત્રણ ત્રણ હજાર ફૂટ ઊંડા કૂવા ખોદી ઘાસલેટ કાઢવાનું જ સૂઝવાનું. દુનિયાના સર્વ સૃષ્ટ પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે ને નાશ પામે છે, એમાં બધું જ નશ્વર અને વ્યર્થ છે, અસાર છે, સાર તો કેવળ એમાંથી બચી જઈ નિર્વાણ મેળવવામાં છે, એ વાત કયો અમેરિકન સ્વીકારી શકે ? પણ ઐરાવતી નદી તો ઉત્સાહને લીધે જ્ઞાનનો ઇનકાર ન કરે અને જ્ઞાનના ભારથી ઉત્સાહ નહિ ખોઈ બેસે. એને તો મહાસાગરમાં વિલીન થવું છે અને છતાં એ વિલીન થવાનો આનંદ અખંડ ચલાવવો પણ છે.

ચેનનજાંવથી અમે પ્રોમ સુધી ગયા અને ત્યાં ઐરાવતીની વિદાય લીધી. અહીંથી આગળ જઈ એ મહાનદી અનેક મુખે સાગરને મળે છે. ઐરાવતી ખરેખર સુવર્ણ-દેશની માતા છે.

ખેંચવાનો અખંડ પ્રયત્ન આ બે નદીઓ કરતી હોય એવું જ લાગે છે. આ બંને નદીના ઉગમ પશ્ચિમ સમુદ્રથી ૫૦–૭૫ માઇલથી દૂર નથી, છતાં બંને ૮૦૦–૯૦૦ માઇલની મુસાફરી કરી પોતાનો જલભાર અથવા કરભાર પૂર્વ સમુદ્રને જ અર્પણ કરે છે. અને એ કરભાર કંઈ નાનોસૂનો નથી. તેમાં આખો મહારાષ્ટ્રદેશ આવી જાય છે, હૈદરાબાદ અને મ્હૈસૂરનાં રાજ્યોનો અંતર્ભાવ થાય છે, અને આંધ્રદેશ તો આખો ને આખો સમાઈ જાય છે. મિશ્ર સંસ્કૃતિની માતા નાઇલ નદી ગોદાવરી આગળ કશી વિસાતમાં નથી.

ત્ર્યંબક આગળ પહાડની એક મોટી દીવાલમાંથી ગોદાનો ઉગમ છે. ગિરનારની ઊંચી દીવાલ પરથી પણ ત્ર્યંબકની દીવાલનો પૂરતો ખ્યાલ નહિ આવે. ત્ર્યંબક ગામથી જે ચડણ શરૂ થાય છે તે ગોદામૈયાની મૂર્તિના ચરણ સુધી ચાલુ જ રહે છે. એથી ઉપર જવા માટે ડાબી બાજૂએ વિકટ પગથિયાં કરેલાં છે, અને એ રીતે માણસ બ્રહ્મગિરિ પહોંચી શકે છે. પણ એ દુનિયા જુદી છે. ગોદાવરીના ઉગમથી જે દૃશ્ય દેખાય છે તે જ આપણા વાતાવરણને માટે વિશેષ અનુકૂલ છે. મહારાષ્ટ્રના તપસ્વીઓએ અને રાજવીઓએ સરખી રીતે આ સ્થાને પોતાની ભક્તિ રેડી છે. કૃષ્ણાકાંઠે વાઈ સાતારા અને ગોદાકાંઠે નાશક અને પૈઠણ એ મહારાષ્ટ્રની ખરી રાજધાનીઓ છે.

પણ ગોદાવરીનો ઇતિહાસ તો સહનવીર રામચંદ્ર અને દુઃખમૂર્તિ સીતામાતાના વૃત્તાંતથી જ શરૂ થાય છે. રાજપાટ છોડતાં રામને દુઃખ થયું નહિ, પણ ગોદાવરીતીરે

સીતા અને લક્ષ્મણ સાથે માણેલા આનંદનો અંત આવતાં રામનું હૃદય એકદમ શતધા વિદીર્ણ થયું. વાઘવરુને અભાવે નિર્ભય થયેલાં હરણો આર્ય રામભદ્રની દુઃખોન્મત્ત આંખો જોઈને દૂર ભાગી ગયાં હશે, સીતાની શોધમાં દિયર લક્ષ્મણની ત્રાડો સાંભળીને મોટા મોટા હાથીઓ પણ ભયકંપિત થયા હશે, અને ગોદાવરીનાં તરલ જલ પશુપક્ષીનાં દુઃખાશ્રુથી કષાય થઈ ગયાં હશે. હિમાલયમાં જેમ પાર્વતી તેમ જનસ્થાનમાં સીતા અશેષ વિશ્વની અધિષ્ઠાત્રી હતી. એના ગયા પછી જો કલ્પાંતિક દુઃખ સાર્વભૌમ થયું હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય શું ?

રામસીતાનો તો ફરી સંયોગ થઈ ગયો, પણ જનસ્થાનનો વિયોગ તો કાયમ જ રહ્યો. આજે પણ નાશક પંચવટીમાં ફરીને જુઓ, ચોમાસામાં જાઓ કે ઉનાળામાં, આખી પંચવટી જાણે જટાયુની પેઠે ‘ સીતા સીતા ’ની ઉદાસ વાણી બોલતી હોય એમ જ લાગે છે. મહારાષ્ટ્રના સાધુ-સંતોએ જો પોતાની મંગલ વાણી અહીં ફેલાવી ન હોત તો જનસ્થાન જાણે ભયાનક વેરાન મુલક થઈ ગયો હોત. ઉનાળાનો તાપ ઢાંકવા જેમ તૃણસૃષ્ટિ ચારે કોર ફેલાય છે, તેમ સાધુસંતો જીવનની વિષમતા ભુલાવવા સર્વત્ર વિચરે છે એ કેટલું ભાગ્ય છે! જ્યારે જ્યારે નાશકત્ર્યંબક તરફ જવાનું થાય છે ત્યારે ત્યારે વનવાસને માટે આ સ્થાન પસંદ કરનાર રામલક્ષ્મણની આંખે આખો પ્રદેશ નિહાળવાનું મન થાય છે; પણ દર વખતે ધ્રૂજતાં તરણાંમાંથી પણ સીતામાતાની કાતર તનુયષ્ટિ જ નજરે પડે છે. રામભક્ત સમર્થ રામદાસ જ્યારે અહીં રહેતા ત્યારે એમના હૃદયમાં કેવી

ઊર્મિઓ આવતી હશે! શ્રીસમર્થે ગોદાવરીને કાંઠે છાણનો હનુમાન સ્થાપ્યો છે એ શા હેતુથી? પંચવટીમાં હનુમાન હોત તો સીતાનું હરણ બિલકુલ થવા ન દેત એમ કહેવા માટે? સીતામાતાએ કઠોર વચનથી લક્ષ્મણને ઘા કરી મહાસંકટ વહોરી લીધું. હનુમાનને તો એવું કશું કહી ન શકત. પણ જનસ્થાન અને કિષ્કિંધા વચ્ચે અંતર ઘણું છે, અને ગોદાવરી કંઈ તુંગભદ્રા નથી.

૨

રામકથાનો કરુણરસ દ્વાપરયુગથી આજ સુધી વહેતો જ આવ્યો છે. એને કોણ ખુટાડી શકે? એટલે આપણે અંત્યજ જાતિના પાડા પાસે વેદ બોલાવનાર શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજની મુલાકાતે પૈઠણ જઈશું. ગોદાવરી જેમ દક્ષિણગંગા, તેમ એને કાંઠે આવેલી પ્રતિષ્ઠાન નગરી દક્ષિણની કાશી ગણાતી. અહીંના દશગ્રંથી બ્રાહ્મણો જે વ્યવસ્થા આપે તે ચારે વર્ણને માન્ય કરવી પડતી. મોટમોટા સમ્રાટોએ આપેલાં તામ્રપત્રો કરતાં પણ અહીંના બ્રાહ્મણોનાં વ્યવસ્થાપત્રો વધારે મહત્ત્વનાં ગણાતાં. અહીં શાસ્ત્રધર્મ સામે હૃદયધર્મનો વિજય બતાવવો એ તો જ્ઞાનરાજ જ કરી શકે. પૈઠણમાં જ્ઞાનેશ્વરને જનોઈ ન મળી. સંન્યાસી શંકરાચાર્યની થયેલી પજવણીનું સ્મારક ટકાવવા જેમ ત્યાંના રાજાએ નાંબુદ્રી બ્રાહ્મણો પર કેટલાક રિવાજો ઠોકી બેસાડ્યા, તેમ સંન્યાસીપુત્ર જ્ઞાનેશ્વરનો કોઈ શિષ્ય રાજા હોત તો એણે મહારાષ્ટ્રી બ્રાહ્મણોને સજા કરી હોત કે તમારાથી જનોઈ પહેરાય જ નહિ.

હાથની આંગળીઓનો જેમ પંખો થાય છે તેમ મોટી મોટી નદીઓને આવી મળતી અને આત્મવિલોપનનો કરુણ યોગ બતાવતી નાની નદીઓનો પણ પંખો હોય છે. સહ્યાદ્રિ અને અજંટાના ડુંગરોથી બનતા ખૂણામાં જેટલું પાણી પડે તે બધું ખેંચીખેંચીને વહી જવાનું કામ આ નદીઓ કરે છે. ધારણા અને કાદવા, પ્રવરા અને મુળાને છોડી દઈએ તોયે મધ્ય ભારતમાંથી દૂરદૂરનું પાણી આણતી વર્ધા અને વૈનગંગાને કેમ ભૂલી જવાય? બે મળીને એક થયેલી નદીને જેણે પ્રાણહિતા નામ આપ્યું તેના મનમાં કેટલી કૃતજ્ઞતા હશે, કેટલું કાવ્ય હશે, કેટલો આનંદ હશે! અને છેક ઈશાન ખૂણેથી પૂર્વઘાટનાં નીર આણી આપનાર અષ્ટવક્રા ઇંદ્રાવતી અને એની સખી શ્રમણી તપસ્વિની શબરીને પ્રણામ કર્યા વગર કેમ ચાલે?

ગોદાવરીની સંપૂર્ણ કળા તો ભદ્રાચલમથી જોઈ શકાય છે. જેનો પટ એકથી બે માઇલ જેટલો પહોળો તે ગોદાવરી ઊંચા ઊંચા પહાડ વચ્ચે થઈને પોતાનો રસ્તો કાઢતી કેવળ બસો વારની ખીણમાંથી જ્યારે નીકળતી હશે ત્યારે એને શું થતું હશે? પોતાની સંપૂર્ણ શક્તિ અને યુક્તિ વાપરીને બારીક સમયમાંથી આગળ લઈ જનાર કોઈ રાષ્ટ્રપુરુષની પેઠે જગતને વિસ્મિત કરે એવી ગર્જનાથી તે અહીંથી પસાર થાય છે. ઘોડાપૂર ને હાથીપૂરની વાતો આપણે સાંભળીએ છીએ, પણ એકાએક પચાસ ફૂટ જેટલું ઊંચું પૂર કલ્પનામાં પણ આવી શકે ખરું? પણ જે કલ્પનામાં શક્ય નથી તે ગોદાવરીના પ્રવાહમાં શક્ય છે. સાંકડી ખીણમાંથી પસાર થતાં પાણીને

પોતાનો પૃષ્ઠભાગ પણ સપાટ રાખવો અશક્ય થઈ જાય છે. અર્ઘ્ય આપતાં અંજલિનું જેમ નાળચું બને છે તેમ ખીણમાંથી નીકળતા પાણીના પૃષ્ઠભાગનું પણ ભયાનક નાળચું બને છે. પણ અદ્‌ભુત રસ એથીયે આગળ જ છે. એ નાળચામાંથી પોતાનું હોડકું લઈ જનાર હિંમતવાન નાવિકો પણ ત્યાં પડ્યા છે. હોડીની બે બાજુ પાણીની ઊંચીઊંચી દીવાલો હોડીના વેગથી જ દોડતી જોતાં માણસના હૈયામાં શું થતું હશે?

ભદ્રાચલમથી રાજમહેન્દ્રી અથવા ધવલેશ્વર સુધી અખંડ ગોદાવરી છે. ત્યાર પછી त्यागाय संभृतार्थानाम् નો સનાતન સિદ્ધાંત એને યાદ આવ્યો હશે. અહીંથી ગોદાવરીએ જીવનવિતરણ શરૂ કર્યું છે. એક છેડે ગૌતમી ગોદાવરી, બીજે છેડે વસિષ્ઠ ગોદાવરી. વચમાં કેટલાયે દ્વીપો અને અંતર્વેદી પ્રદેશો છે, અને એ પ્રદેશોમાં ગોદાનું સરસ જલ અને સોના જેવા કાંપથી ઊગતા શાલિધાન્ય પર પરિપુષ્ટ થઈ વેદઘોષ કરનાર બ્રાહ્મણો રહેતા આવ્યા છે. આવા સમૃદ્ધ દેશને સ્વતંત્ર રાખવાની શક્તિ આપણા લોકો જ્યારે ખોઈ બેઠા ત્યારે ડચ, અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ લોકો પણ ગોદાવરીને કિનારે ધામા નાખવા ભેગા થયા. આજે પણ યાનાનમાં ફ્રાન્સનો ત્રિરંગી ઝંડો ફરકે છે.

૩

મદ્રાસથી રાજમહેંદ્રી જતાં બેઝવાડા આગળ સૂર્યોદય થયો. ચોમાસાના દિવસો એટલે પૂછવું જ શું? જ્યાં જુઓ ત્યાં વિવિધ છટાવાળો લીલો રંગ પથરાયો હતો.

અને જાણે લીલો રંગ આમ જમીન પર પડચો રહે એ અસહ્ય થવાથી એનાં મોટાં મોટાં ગુચ્છ હાથમાં લઈને ઉપર ઉછાળનાર તાડનાં ઝાડ જ્યાં ત્યાં દેખાતાં હતાં. પૂર્વ તરફ એક નહેર રેલવેને કાંઠેકાંઠે વહેતી હતી. પણ ઊંચા કાંઠાને લીધે એનાં પાણી કોક જ વાર દેખાતાં. કેવળ પતંગિયાંની પેઠે પોતાના સઢ ફેલાવી હારમાં ઊભેલાં હોડકાં ઉપરથી જ એ નહેરની હસ્તી ધ્યાનમાં આવતી હતી. વચ્ચે વચ્ચે પાણીનાં નાનાંમોટાં તળાવો આવતાં હતાં. તળાવોમાં વિવિધરંગી વાદળાંવાળું આકાશ નાહવા ઊતરેલું હોવાથી પાણીનું ઊંડાણ અનંતગણું ઊંડું થતું હતું. કોક કોક ઠેકાણે ચંચળ કમળો વચ્ચે નિસ્તબ્ધ બગલાંઓ જોઈ પ્રભાતવાયુનું અભિનંદન કરવાનું મન થતું. આવા કાવ્યપ્રવાહમાંથી પસાર થતા કોવ્વૂર સ્ટેશન સુધી આવ્યા. અહીંથી જ હવે ગોદાવરી-માતાનાં દર્શન થશે એવી ઉત્સુકતા ઊઘડી હતી. પુલ પર થઈને પસાર થતાં જમણી બાજુ જોઈશું કે ડાબી એની ગડમથલ ચાલતી હતી એટલામાં પુલ આવ્યો, અને ભગવતી ગોદાવરીનો સુવિશાળ વિસ્તાર નજરે પડચો. ગંગા, સિંધુ, શોણભદ્ર, ઐરાવતી જેવા વિશાળ પ્રવાહો મેં ધરાઈને જોયા છે. બેઝવાડામાં કૃષ્ણામાતાનાં દર્શન માટે હું હમેશનો મગરૂર છું. પણ રાજમહેંદ્રી આગળની ગોદાવરીની શોભા કંઈક અનેરી જ હતી. એ સ્થાને મેં જેટલું ભવ્ય કાવ્ય અનુભવ્યું તેટલું ભાગ્યે જ બીજે કોઈ ઠેકાણે વહેતું જોયું હશે. પશ્ચિમ તરફ નજર ફેંકી તો દૂર દૂર ટેકરીઓનું એક સુંદર ઘણ બેઠું હતું. આકાશમાં વાદળાં ઘેરાયેલાં હોવાને લીધે કોઈ પણ ઠેકાણે તડકો ન હતો. ઘેરાં વાદળાંને

લીધે ગોદાવરીનાં ધૂલિધૂસર જળની ઘેરાશ વધી જ હતી. પછી ભવભૂતિનું સ્મરણ કેમ ન થાય? ઉપરની અને નીચલી આ કાળાશને લીધે આખા દૃશ્ય પર વૈદિક પ્રભાતની સૌમ્ય સુંદરતા પથરાઈ હતી, અને ટેકરી પર અવતરેલાં કેટલાંક ધોળાં ધોળાં વાદળાં તો સાવ ઋષિ જેવાં જ લાગતાં હતાં. આ આખા દૃશ્યનું વર્ણન કેમ થઈ શકે? એટલાં બધાં પાણી ક્યાંથી આવતાં હશે? સંકટમાંથી વિજય સાથે પસાર થયેલું રાષ્ટ્ર જેમ વૈભવની નવીનવી છટાઓ બતાવતું જાય છે અને ચારેકોર સમૃદ્ધિ ફેલાવતું જાય છે, તેમ જ ગોદાવરીનો પ્રવાહ પહાડમાંથી નીકળી પોતાના ગૌરવ સાથે આવતો દેખાતો હતો. નાનાંમોટાં જહાજ એ તો નદીનાં બાળકો. માતાનો સ્વભાવ ઓળખે એટલે એના ખોળામાં ગમે તેમ નાચે તો એને કોણ રોકનાર હતું? પણ બાળકની ઉપમા તો આ હોડીઓ કરતાં પ્રવાહમાં જ્યાં ત્યાં જામતા વમળને આપવી જોઈએ. ઘડીકમાં દેખાય, મોટું તોફાન કરવાનો ડોળ કરે, અને એક ક્ષણમાં હસી પડે. ગમે ત્યાંથી આવે ને ગમે ત્યાં જાય.

આવા મોટા વિશાળ પટમાં જો બેટો ન હોય તો એટલી ઊણપ રહી જાય. ગોદાવરીના બેટો પ્રખ્યાત છે. કેટલાક તો જૂના ધર્મની પેઠે સ્થિર રૂપ પકડીને બેઠા છે. પણ ઘણાખરા કવિની પ્રતિભાની પેઠે દર વખતે નવું નવું સ્થાન લે છે અને નવું નવું રૂપ ધારણ કરે છે. એના પર અનાસક્ત બગલાં સિવાય બીજું કોણ ઊભવા જાય? અને બગલાં ચાલે ત્યારે તો પોતાનાં પદચિહ્ન ઊંડાં ઉતાર્યાં વગર કેમ છોડે? પોતાના ધવલ ચરિત્રનું અનુકરણ

કરનારને દિશાસૂચન કરાવી ન આપે તો એ બગલો શાનો?

નદીનો કાંઠો એટલે માનવી કૃતજ્ઞતાનો અખંડ ઉત્સવ. ધોળા ધોળા પ્રાસાદો અને ઊંચાં ઊંચાં શિખરો એ જ એક અખંડ ઉપાસના છે. પણ એટલાથી કાવ્ય પૂરું થતું નથી. એટલે ભક્તો નદીની લહરી ઉપરથી મંદિરના ઘંટાનાદની લહરીઓ આ કાંઠાથી પેલા કાંઠા સુધી મોકલતા રહે છે. સંસ્કૃતિના ઉપાસક ભારતવાસીઓ આ જ સ્થાને ગંગાજળના કળશ અર્ધા ગોદામાં રેડે છે, અને ફરી ગોદાના પાણીથી કળશ પૂર્ણ કરી લઈ જાય છે. કેટલો ભવ્ય વિધિ! કેટલું પવિત્ર કાવ્ય! એ ભકિતરવ તો હૃદયહૃદયમાં રહેલો છે. એ ઘંટાનાદ અને એ ભક્તિરવ તો પૂર્વસ્મૃતિએ સંભળાવ્યો. પ્રત્યક્ષ તો કેવળ એંજિનનો અવાજ જ સંભળાતો હતો. આધુનિક સંસ્કૃતિના આ પ્રતિનિધિ પ્રત્યેની સૂગ જો આપણે છોડી દઈએ તો રેલનાં પૈડાંનો તાલ કંઈ ઓછો આકર્ષક નથી હોતો. અને પુલ ઉપર તો એનો વિજયનાદ ચેપી જ નીવડે છે.

પુલ પર ગાડી ખૂબ ચાલ્યા પછી મને થયું કે પૂર્વ બાજુ તો રહી જ ગઇ. અમે એ બાજુ ઊલટ્યા. ત્યાં તો કોઈ નવી જ શોભા. પશ્ચિમ તરફ ગોદાવરી જેટલી પહોળી હતી એના કરતાંયે પૂર્વમાં વિશેષ પહોળી. એને અનેક માર્ગે સાગરને મળવું હતું. સરિત્પતિને સરિતા મળવા જાય ત્યારે એને સંભ્રમ તો હોય જ. પણ ગોદાવરી તો ધીરોદાત્ત માતા. એનો સંભ્રમ પણ ઉદાત્ત રૂપે જ વ્યક્ત થઈ શકે. આ બાજુના બેટો જુદી જ જાતના. એમાં વનશ્રીની શોભા પૂરેપૂરી ખીલી હતી. બ્રાહ્મણોનાં

કે ખેડૂતોનાં ઝૂંપડાં આ બાજુથી દેખાતાં ન હતાં. કેવળ આવતા પાણીના ઘસારા સામે ટક્કર ઝીલતા એ ખેટોમાં કોઈ ઊંચા પ્રાસાદ બાંધ્યા હોત તો વખતે દૂરથી દેખાત. કેવળ કુદરતે ઊંચાં ઊંચાં ઝાડની વિજયપતાકાઓ ઊભી કરી હતી. અને ડાબી બાજુ રાજમહેંદ્રી અને ધવલેશ્વરની સુખી વસ્તી આનંદ આણતી હતી. આવા વિરલ દૃશ્યથી ધરાઈએ તે પહેલાં જ જમણી બાજુ નદીના કાંઠા ઉપર ઉન્મત્તપણે વહેતો કાશ ઘાસની ધોળી કલગીઓનો પ્રવાહ દૂર દૂર સુધી ચાલતો દેખાયો. નદીના પાણીમાં ઉન્માદ હતો પણ એનાં મોજાં બન્યાં ન હતાં. આ કલગીપ્રવાહે પવન સાથે કાવતરું કરેલું હોવાથી એ ગમે તેટલાં મોજાં ઉછાળી શકતો હતો. નજર પહોંચે ત્યાં સુધી જોયું. અને નજરની પહોંચ અહીં ઓછી શા માટે હોય? પણ કલગીનો પ્રવાહ તો ચાલ્યો જ જતો હતો. ગોદાવરી જેવા પ્રવાહ સાથે હરીફાઈ કરતાં પણ એને સંકોચ ન હતો. અને એ શા માટે સંકોચ કરે? માતા ગોદાવરીના વિશાલ પુલિન પર એણે ક્યાં માતાનું ઓછું સ્તન્યપાન કર્યું છે?

માતા ગોદાવરી! રામ લક્ષ્મણ સીતાથી માંડી વૃદ્ધ જટાયુ સુધી બધાંને તેં સ્તન્યપાન કરાવ્યું છે. તારે કાંઠે શૂરવીરો પણ પાક્યા છે અને તત્ત્વચિંતકો પણ પાક્યા છે. સંતો પણ પાક્યા છે અને મુત્સદ્દીઓ પણ પાક્યા છે. દેશભક્તો પાક્યા અને ઈશભક્તો પાક્યા છે. ચારે વર્ણની તું માતા છે. મારા પૂર્વજોની તું અધિષ્ઠાત્રી દેવતા છે. અવનવી આશા સાથે તારે દર્શને આવ્યો છું. દર્શનથી તો કૃતાર્થ થયો છું, પણ આશાઓ હજી તૃપ્ત થઈ નથી. જેમ

તારે કિનારે શ્રીરામચંદ્રે દુષ્ટ રાવણના નાશનો સંકલ્પ કર્યો તેવો સંકલ્પ ક્યારનો સેવતો આવ્યો છું. તારી કૃપા હશે તો હૃદયમાંથી તેમ જ દેશમાંથી રાવણનું રાજ્ય મટી જશે, રામરાજ્યની સ્થાપના જોઈશું, અને ફરી તારે દર્શને આવીશું. કંઈ નહિ તો કાશકલગીના પ્રવાહની પેઠે મને ઉન્મત્ત બનાવ, જેથી વગરસંકોચે, એકધ્યાને માતાની સેવામાં રત રહું અને બાકીનું બધું ભૂલી જાઉં. તારા નીરમાં અમોઘ શક્તિ છે. તારા નીરના એક બિંદુનું સેવન પણ વ્યર્થ નહિ જાય.

૨૧

પિનાકિની

નેલ્લૂર એટલે ડાંગરનું ગામ. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં નેલોરે પોતાનું નામ કાયમનું કર્યું છે. બેઝવાડાથી મદ્રાસ જતાં નેલોર રસ્તામાં આવે છે.

ભારતસેવકસમાજવાળા સ્વ. હણમંતરાવે નેલોરથી થોડે દૂર પલ્લીપાડુ નામના ગામમાં એક આશ્રમ સ્થાપ્યો છે. તે જોવા જતાં સુભગ સજલા પિનાકિનીનું દર્શન થયેલું. કનકમ્માના પવિત્ર હસ્તે કાંતેલા સૂતરનું ધોતિયું સ્વીકારી આશ્રમ જોવા ચાલ્યા. થોડે દૂર સુધી તો જ્યાં જુઓ ત્યાં બગીચા. નહેરોમાં પાણી દોડે છે, અને લીલી લહેર હસે છે.

પછી આવી રેતી. આગળ, પાછળ, જમણી બાજુ ને ડાબી બાજુ રેતી જ રેતી. પવન પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ઠેકઠેકાણે રેતીની ટેકરીઓ બાંધતો અને મન બદલાય એટલે એટલી જ સહેલાઈથી વીંખી નાખતો. આવી રેતીમાં સુખેથી ગુજરાન ચલાવનાર તુંગકાય તાડવૃક્ષો આનંદમાં ડોલતાં હતાં. તાપથી અકળાઈને પોતે પોતાને જ ચમર નાખતાં હતાં કે અમારા જેવા પથિકોની દયા ખાઈને

વીજણો નાખતાં હતાં એ કોણ કહી શકે? બપોરનો તાપ કર્મકાંડી બ્રાહ્મણોની પેઠે કઠોર તપતો હતો. પગ બળતા હતા, માથું તપતું હતું અને શરીરના વચલા ભાગને સમવેદના આપવા માટે તરસ પોતાનું કામ કરતી હતી.

આવી રીતે ત્રિવિધ તાપથી તપ્ત થઈ અમે આશ્રમ પહોંચ્યા. ત્યાં હું એક મોટા ટેકરા પર જઈ ચડ્યો. અને એકદમ પિનાકિનીનો તરલ પ્રવાહ આંખે ચોંટ્યો. કેવું શીતળ એનું દર્શન! ઘઉંના રવા જેવી ધોળી રેતી પર સ્ફટિક જેવું પાણી વહેતું હોય, અને ઉપરથી ભાસ્કરનાં પ્રતાપી કિરણો વરસતાં હોય, એ શોભાનું વર્ણન કોણ કરી શકે? જાણે ચાંદીના રસની કોઠી ભઠ્ઠીનો તાપ ખમી ન શકવાથી ફૂટી ગઈ છે, અને અંદરનો રસ જ્યાં વહેણ મળે ત્યાં દોડ્યો જાય છે. પવનની દિશા ફરી અને પિનાકિની પરનો ઠંડો પવન આખા શરીરને આનંદ દેવા લાગ્યો. પાસેની અમરાઈના એક ઝાડ પર ચડી બે ડાળ વચ્ચે આરામખુરશી જેવું સ્થાન શોધી હું બેસી ગયો. દૂર તાડ ડોલતા હતા. વયોવૃદ્ધ આંબા છાયા ઢાળતા હતા. અને પિનાકિની શીતળ વાયુ ફૂંકતી હતી. નંદનવનમાં પણ આના કરતાં વધુ સુખ મળતું હશે?

નદીકિનારાનું એ કાવ્ય પીને આંખો ઘેરાઈ અને બિડાવા લાગી. ઉપરથી પડવાની બીક ન હોત તો જાગૃતિના આ કાવ્યને તોલે આવે એવું સ્વપ્નકાવ્ય જરૂર મેં અનુભવ્યું હોત.

પિનાકિનીનો પટ મોટો છે. ચોમાસામાં એ રુદ્રાવતાર ધારણ કરે છે. ત્યાંના લોકોની પિનાકિની પ્રત્યેની ભક્તિ કંઈક ઓર જ છે.

૨૨

રેણુકાનો શાપ?

રેણુકા એટલે રેતી. એના શાપથી કંઈ નદી સુકાઈ ન જાય? ગયાની નદી પણ એમ જ અંતઃસ્રોતા થઈ છે ને! પછી વઢવાણ પાસેની ભોગાવો પણ એવી કેમ ન થાય? કાઠિયાવાડમાં ભોગાવો ઘણી છે. દરેકને શું કોઈ ને કોઈ રાણકદેવીનો શાપ નડ્યો હશે? શેત્રુંજી, ભાદર, મચ્છુ, આજી, રંગમતી, મેગળ—ચારે દિશામાં વહેનારી આ નદીઓમાંથી બારે માસ જેમાં પાણી વહે છે એવી કેટલી છે? ખંડસ્થ ભારતવર્ષથી કાઠિયાવાડ અનેક રીતે જુદું પડે છે. એનો આકાર તે કેવડો! ચોટીલા કે બરડા, શેત્રુંજો કે ગિરનાર પાણી આપી આપીને કેટલું આપે? નીલગિરિ અને સહ્યાદ્રિ, સાતપૂડા અને વિન્ધ્યાદ્રિ, હિંદુકુશ અને હિમાલય, નાગા ખાસી અને બ્રહ્મી ચોમાઓ એમને જ વાદળાંઓનો મુખ્ય કરભાર મળે છે. એમની દીકરીઓ

ગૌરવથી અલસલુલિત થઈ ચાલે, તેની આગળ બિચારી કાઠિયાવાડની નદીઓ શી વિસાતમાં? વરસાદ આવ્યો કે વહેવા લાગી. વરસાદ થોભ્યો કે વિમાસણમાં પડી.

દરેક નદીએ એકબે એકબે શહેરોને આશ્રય આપ્યો છે. ભોગાવોને લીધે વઢવાણની શોભા છે. રાણકદેવીનો શાપ ન હોત તો એ નદીનું મુખ કેટલું ઉજ્જવળ દેખાત! અંત્યજોનો શાપ લઈ હવેના લોકો એની ભવિષ્યમાં શી દશા કરવાના છે! શેત્રુંજીના વાંક જોવા હોય તો એના વીરાના શિખર પરથી જોઈ લેવા. કુંદન જેવું ઘાસ ઊગ્યું છે, દૂર દૂર સુધી ગાલીચા જેવાં ખેતરો પથરાયાં છે, અને વચ્ચે થઈને શેત્રુંજી પોતાનો માર્ગ ધીમે ધીમે કાઢતી જાય છે. શેત્રુંજીની ચાલ સંસ્કારી અને ચિત્તાકર્ષક છે. અને મેગળનું નામ શા પરથી પડયું હશે? દેવધરામાં મગરે કોઈ હાથીને પકડી રાખ્યો હશે તેથી? કે સમુદ્રની અને એની વચ્ચે આવનાર ઊંચા વાળુપટ પર માથું પછાડે છે તેથી? દરેક નદીને સમુદ્રને મળવાનો હક તો છે જ. પણ બિચારી મેગળને વરસના આઠ મહિના ખંડિતાની પેઠે પોતાના પતિનાં દૂરથી જ દર્શન કરવાં પડે છે. ચોમાસામાં જ્યારે સમુદ્રથી પણ નથી રહેવાતું ત્યારે જ એ બેનો સંગમ થાય છે. ચોરવાડના લોકોને એ સંગમ પર જ સ્મશાન ગોઠવવાનું શું સૂઝયું છે? અથવા એમાં પણ ઔચિત્ય નથી એમ કેમ કહેવાય? સ્મશાન એ પણ ઇહલોક અને પરલોકનો સંગમ જ છે ને!

જેને લીધે કાઠિવાડ મગરૂર છે તે તો એકલી ભાદર જ. ભાદરનું મૂળ નામ શું? ભાદ્રપદી કે ભદ્રાવતી? બહાદુર

તો ન જ હોય. આ નદીની પ્રતિષ્ઠા ભારે છે. જેતપુર, નવાગઢ અને નવીબંદર જેવાં સ્થાનો એને કાંઠે ઊભેલાં છે. નવીબંદર જ્યારે વસ્યું હશે ત્યારે એને 'નવી' નામ આપનાર પુરુષોનાં હૈયાંમાં કેટલાં આકાંક્ષા અને ઉત્સાહ હશે? પોરબંદર કરતાંયે એ શ્રેષ્ઠ થવાનું, મોટાં મોટાં વહાણો દૂરદેશનો માલ દેશની અંદર સુધી પહોંચાડવાનાં. દૈવ અનુકૂળ હોત તો ભાદરને ટેમ્સ નદીની પ્રતિષ્ઠા ન મળત? પણ નદીની પ્રતિષ્ઠા એના પુત્રોના પુરુષાર્થને લીધે હોય છે. અત્યારે તો ભાદરને હિંદુસ્તાનની પશ્ચિમવાહિની નદીઓનું અગ્રેસરત્વ છે એ જ બહુ છે.

રંગમતી, આજી અને મચ્છુ ગમે તેટલી પરોપકારી હોય, અને નવાનગર, રાજકોટ અને મોરબીના વૈભવો નિહાળતી હોય તોયે એમને સાગર છોડી નાનકડા અખાતને જ વરવું પડે છે.

કાઠિયાવાડની આ બધી નદીઓએ દેશીરાજ્યોની ખટપટો અને પ્રપંચો જૂના કાળથી જોયાં હશે. પણ જો કાઠિયાવાડના ભિન્ન ભિન્ન વિભાગની વિશિષ્ટ રીતભાતનું દર્શન જો તેઓ આપણને કરાવે તો તે કથા રોચક થાય ખરી. કાઠિયાવાડી નદીનું પાણી પીનાર કોઈ પુત્રનું એ કામ છે કે તે એ નદીઓ પાસે પોતાનો અનુભવ બોલાવે.

૨૩
અંબા—અંબિકા

ભીષ્મ પિતામહે વિચિત્રવીર્ય પાસે અંબા-અંબિકા એ રાજકન્યાઓ જીતી આણી. એમણે નિખાલસપણે કહ્યું, 'અમારું મન બીજે બેઠું છે.' વિચિત્રવીર્ય હવે એમને શી રીતે પરણે? અને જ્યાં એમનું મન બેઠું હતું તે રાજા પણ જિતાયેલી કન્યાને શી રીતે સ્વીકારે? બિચારી કન્યાઓ કોઈ પતિને પામ્યા વગર જ ઝૂરી ઝૂરીને મરી ગઈ.

આબુના પહાડ ઉપરથી ઉનાળાના દિવસોમાં સરસ્વતી અને બનાસ એ બે નદીઓનાં દર્શન કર્યાં હતાં. એ બિચારી નદીઓ સમુદ્ર સુધી પહોંચવા પામી નથી. વચમાં કચ્છના રણમાં જ તે અલોપ થઈ જાય છે. કૌમાર્ય, સૌભાગ્ય અને વૈધવ્ય એકે સ્થિતિ એમને માટે રહી નથી. ગુજરાત અને રાજપૂતાનાના ઇતિહાસમાં એ નદીઓને ગમે તેટલું મહત્ત્વ હોય તોયે કર્ણનાં બે આંસુ ઉપરાંત આપણે એમને શું આપી શકીએ?

૨૪

શોણભદ્ર

अयं शोणः शुभजलोऽगाधः पुलिनमण्डितः ।
कतरेण पथा ब्रह्मन् संतरिष्यामहे वयम् ॥
एवमुक्तस्तु रामेण विश्वामित्रोऽब्रवीदिदम् ।
एष पन्था मयोद्दिष्टो येन यान्ति महर्षयः ॥

આસેતુહિમાલય ભારતવર્ષનો એક સામટો વિચાર કરનાર આ ક્ષત્રિય ગુરુશિષ્યની જોડી જ્યારે શોણનદ ઓળંગતી હશે ત્યારે એમના મનમાં શા શા વિચારો આવ્યા હશે? કુદરતના કવિ વાલ્મીકિએ વિશ્વામિત્ર અને રામ બંનેનો નિસર્ગપ્રેમ મુક્તકંઠે વર્ણવ્યો છે. ત્રણે જન-ગણહિતકારી મૂર્તિઓ. એમની ભાવનાનો ધોધ પણ શોણ-ભદ્રની પેઠે વહેતો હશે.

અમરકંટકની આસપાસની ઉન્નત ભૂમિ ભારતવર્ષની લગભગ મધ્યમાં ઊભી છે. ત્યાંથી ત્રણ દિશાએ એણે

પોતાની કરુણાનું સ્તન્ય છોડી દીધું છે. ભૌગોલિક રચનામાં જેમની વચ્ચે ઘણું સામ્ય છે, પણ બીજી રીતે સંપૂર્ણ વૈષમ્ય છે એવા બે પ્રાંતને એણે બે નદીઓ આપી છે. નર્મદા ગુજરાતને ભાગે આવી, અને મહાનદી ઉત્કલને મળી.

અમરકંટકનો ત્રીજો સ્રોત તે પીવરકાય શોણભદ્ર. નર્મદા સુદીર્ઘા છે, મહાનદી અષ્ટાવક્રા છે, જ્યારે શોણભદ્ર સુઘોપ છે. લગભગ પાંચસો માઇલનું પરાક્રમ પૂરું કરી પટના પાસે એ ગંગાને મળે છે. શોણ પરથી જ શોણપુરનું સ્થાન પ્રખ્યાત થયું છે. કહે છે કે, ગજેન્દ્ર ગ્રાહ જોડે લડેલો તે ગંગા–શોણના સંગમ પાસેના ધરામાં જ. જાણે એ જ પ્રસંગને યાદગાર કરવા માટે હજી શોણપુરમાં લાખો લોકોની યાત્રા ભરાય છે, અને એ યાત્રામાં સેંકડો હાથી વેચાય છે.

સિન્ધુ અને બ્રહ્મપુત્રા સાથે શોણભદ્રને નર નામ આપી પ્રાચીન ઋષિઓએ એની બરાબર કદર કરી છે. બનારસથી ગયા જતાં એ મહાકાય અને મહાનાદ નદનાં દર્શન થયેલાં. ગાડી મોટા પુલ પરથી જાય અને શોણભદ્રનો કેમ કર્યે ખૂટે નહિ એવો મહાપટ દેખાયા કરે. સાંકડી ખીણમાંથી પોતાનો વિકાસ અટક્યાની અધીરાઇથી દોડતાં દોડતાં એકદમ વિશાળ ક્ષેત્ર મળવાથી ક્યાં જાઉં ને ક્યાં ન જાઉં એમ થઈ ગયેલું એના મોઢા પર સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. नाल्पे सुखमस्ति, यो वै भूमा तत्सुखम् એમ માનનારા મહર્ષિઓ શોણને કાંઠે આરો શોધતા ફરતા હશે ત્યારે એમના મનમાં શા શા વિચારો આવ્યા હશે? એ તો વિશ્વામિત્ર જાણે અથવા ભગવાન શ્રીરામચંદ્ર જાણે.

૨૫

ચંબલ

જે નદીમાં સ્નાનપાન કર્યું હોય તેમનું જ ઉપસ્થાન અહીં કરવાનો સંકલ્પ છે. છતાં એમાં એક અપવાદ કર્યા વગર રહેવાતું નથી. મધ્ય દેશની ચંબલ નદીનાં દર્શન કર્યાનું સ્મરણ નથી, પણ પૌરાણિક કાલના ચર્મણ્વતી એ નામ સાથે એ સ્મરણમાં કાયમની થઈ ગઈ છે. નદીનાં નામો એના કાંઠા પરનાં પશુ પક્ષી કે વનસ્પતિ ઉપરથી પડ્યાના દાખલાઓ છે. દશદ્વતી, સારસવતી, ગોમતી, કુશાવતી, શરાવતી, વાઘમતી, હાથીમતી, સાબરમતી, ઈરાવતી, ઇત્યાદિ નામો તે તે નદીની પ્રજાનું સૂચન કરે છે. નદીના નામમાં જ એની સંસ્કૃતિ વ્યક્ત થાય છે. ત્યારે ચર્મણ્વતી એ નામ શું સૂચવે છે! એ નામ સાંભળતાંવેંત દરેક ગૌસેવકના શરીર ઉપર રુવાંટાં ઊભાં થયા વગર રહે નહિ.

પ્રાચીન રાજા રંતિદેવ અમર કીર્તિ મેળવી ગયો. મહાભારત જેવો વિરાટ ગ્રંથ રંતિદેવની કીર્તિ ગાતાં થાકતો જ નથી. એ રાજાએ આ નદીને કાંઠે અનેક યજ્ઞો કર્યા. તેમાં જે પશુઓ મરાતાં તેના લોહીથી નદી હંમેશ લાલ રહેતી. એ પશુઓનાં ચામડાં સૂકવવા એ નદીને કાંઠે એટલાં બધાં પથરાયલાં રહેતાં કે એ નદીનું નામ જ ચર્મણ્વતી પડ્યું. મહાભારતમાં ઉત્સાહપૂર્વક એક પ્રસંગ વર્ણવ્યો છે. રંતિદેવના યજ્ઞમાં એટલા બધા બ્રાહ્મણો ઊલટતા કે કોઈક કોઈક વાર રસોઇયાઓને ભૂદેવોને વિનવવું પડતું કે 'ભગવન્ આજે માંસ ઓછું રંધાયું છે, આજે કેવળ પચીસ હજાર પશુ જ મારેલાં છે. એટલે શાક કચુંબર વધારે લેશો.'

તે વખતનો હિંદુધર્મ અને આજનો હિંદુધર્મ એમાં કેટલું અંતર પડ્યું છે! ગ્રીક લોકોના 'હેકેટોમ' ને ફીકા પાડે એવા મોટા મોટા યજ્ઞો કરી સ્વર્ગના દેવોને તેમ જ ભૂદેવોને તૃપ્ત કરીશું એ તે વખતના ધર્મનું મુખ્ય લક્ષણ હતું. પાછળના ધાર્મિકોએ સવાલ ઉઠાવ્યો, 'ઝાડો તોડીને અને પશુઓને મારીને અને લોહીનો કાદવ બનાવીને જો પ્રાણીથી સ્વર્ગે જવાતું હોય તો નરકે જવાનો રસ્તો કયો?' એ ચર્મણ્વતી નદીને કાંઠે કેટલીયે લડાઈઓ થઈ હશે. માણસે માણસનું લોહી વહેવડાવ્યું હશે પણ ચંબલનું નામ લેતાં રાજા રંતિદેવના જમાનાનું સ્મરણ થાય છે. આપણને જો આટલો ઉદ્વેગ થાય છે તો માતા લોકમાતા ચર્મણ્વતીને તે વખતે શું થતું હશે?

૨૬

વેદોની ધાત્રી

નદીના પ્રવાહમાં આ હાથી જેવડા પથરા આવી પડ્યા છે કે હાથી જેવડા પથરામાંથી નદીએ પોતાનો માર્ગ શોધી કાઢ્યો છે એ કોણ કહી શકે ? દક્ષિણમાં વૈદિક સંસ્કૃતિનો વિજય સૂચવતું વિજયનગરનું સામ્રાજ્ય આ નદીને કાંઠે જ ઘડાયું. અને આ નદીને કાંઠે જ કાચા ઘડાની માફક એ ભંગાયું. વિજયનગરના સામ્રાજ્યની કીર્તિ ત્રિખંડમાં બોલાતી. ચીનનો સમ્રાટ, બગદાદનો બાદશાહ, અને વિજયનગરના મહારાજાધિરાજ, ત્રણનો વૈભવ સૌથી મોટો ગણાતો. તે વખતે શું તુંગભદ્રા આવી જ દેખાતી હશે અને આવી નહિ તો કેવી હશે ? નદી શું માણસની કૃતિ છે કે એના વૈભવમાં ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષ હોય ?

જેમ મુળા અને મુઠા મળીને મુળામુઠા નદી થઈ છે, તેમ જ તુંગા અને ભદ્રા બન્નેના સંગમથી તુંગભદ્રા થઈ છે.

द्वन्द्वसामासिकस्य च એ ન્યાયે આ બે નદીઓમાં ઉચ્ચનીચ ભાવ જરાયે નહિ. બન્ને નામ સરખી રીતે સાથે વહે છે. આ નદીના પાણીની મીઠાશ અને ફળદ્રુપતા પ્રાચીન કાળથી વખણાયેલી છે. ગંગાનું સ્નાન અને તુંગાનું પાન માણસને મોક્ષને રસ્તે લઈ જાય છે એમ બધા નદીભક્તોએ સ્વીકાર્યું છે. મોટરની મુસાફરી ન હોય તો તુંગભદ્રાને અનેક સ્થળે, અનેક રીતે જોઈ હોત. તીર્થહરળી પાસે જે નદી જોઈ તે તુંગા હતી કે ભદ્રા એ પણ આજે કહી શકાય એમ નથી. તુંગભદ્રા એ મોટી સંસ્કૃતિની પ્રતિનિધિ છે. આજે પણ વેદપાઠીઓમાં તુંગભદ્રાને કાંઠે વસતા બ્રાહ્મણોના ઉચ્ચાર આદર્શ અને પ્રમાણભૂત ગણાય છે. વેદોનું અધ્યયન ભલે સિંધુ અને ગંગાને કિનારે થયું હોય, એમનું રક્ષણ તો તુંગભદ્રાને કાંઠે જ થયું છે.

જોગનો ધોધ – ગેરસપ્પા

નાયગરાના ધોધનાં કેટલાંયે વર્ણન વાંચવામાં આવ્યાં હતાં. પ્રકૃતિ માતાએ અમેરિકાને આપેલું એ અદ્‌ભુત ઘરેણું છે. દુનિયાભરના લોકો એની યાત્રાએ જાય છે. મોટા મજબૂત પીપમાં બેસી એ ધોધમાંથી પસાર થવાના કેટલાક લોકોએ પ્રયત્ન કર્યાં, વગેરેનાં વર્ણનો જેમ જેમ વધારે વાંચીએ તેમ તેમ કુતૂહલ વધતું જાય. અનેક દિશાએ લીધેલાં ચિત્રો અને અક્ષિપટો (Bioscopes) નાયગરાને નજર આગળ પ્રત્યક્ષ કરવા લાગ્યાં. જેમ જેમ નાયગરાનું દર્શન આમ વધવા લાગ્યું તેમ તેમ નાનપણમાં સાંભળેલા એ ગેરસપ્પાના ધોધની માનસપૂજા વધતી ગઈ. પછી જ્યારે જાણ્યું કે નાયગરા તો ફક્ત ૧૬૪ ફૂટ ઊંચાઈથી પડે છે, જ્યારે ગેરસપ્પાની ઊંચાઈ ૯૬૦ ફૂટ છે ત્યારે તો મારા અભિમાનનો પાર ન રહ્યો. સૌથી મુખ્ય અને દુનિયાનો સૌથી ઊંચો પહાડ હિંદુસ્તાનમાં છે; સિંધુ, ગંગા, અને બ્રહ્મપુત્રા જેવી નદીઓ માટે કોઈ પણ દેશ જરૂર મગરૂર થઈ શકે. સૌથી લાંબી નદી પોતાને જ ત્યાં છે એમ સિદ્ધ કરવા માટે અમેરિકાને બે નદીઓની લંબાઈ ભેગી કરવી પડી છે. મિસોરી અને મિસિસિપી અલગ અલગ ગણીએ તો એમની લંબાઈ કેટલી? જેમ હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ પૃથ્વીમાં જૂનામાં જૂનો છે તેમ હિંદુસ્તાનની ભૂરચના પણ આખા જગતમાં અદ્‌ભુત છે.

હિંદુસ્તાન શું એક ધોધની બાબતમાં હારી જાય? આખી દુનિયાએ કબૂલ કર્યું છે કે અશોક જેવો બીજો સમ્રાટ નથી. ભૂગોળમાં પણ લોકોએ સ્વીકારવું જોઈએ

કે ભવ્યતામાં ગેરસપ્પા (એનું સાચું નામ જોગ છે)ની હારમાં બેસે એવો એકે ધોધ નથી.

કારકળ રાજકીય પરિષદ માટે દક્ષિણ કાનડામાં ગયો હતો ત્યારે આશા બંધાઈ હતી કે અગુબા ઘાટ ચડી શિમોગા થઈને ગેરસપ્પા જોવા જઈશ. પણ તેમ ન બની શક્યું. નિરાશામાં મેં માની લીધું કે, ચિરસંચિત આશા આખરે કાયમની વંચિત થઈ અને મારે ગેરસપ્પાનું દર્શન તો ધ્યાનમાં જ કરવું રહ્યું.

मनसा चिन्तितं कार्यं दैवेनान्यत्र नीयते।

પણ એટલું તો જાણી લીધું હતું કે જોગ મ્હૈસુર રાજ્યની સરહદ પર છે. ત્યાં જવાના બે રસ્તા છે. ઉપરનો રસ્તો શિમોગા, સાગર, થઈને અને બીજો મુખ તરફનો. એમાં અંદર હોન્નાવરથી હોડીમાંથી બેસી જંગલમાં થઈ ગેરસપ્પાના ગામડા સુધી જવાનું; અને ત્યાંથી ઘાટ ચડવાના. બંને રસ્તે જઈ આવેલા લોકો કહે છે કે એક બાજૂની શોભા બીજે ન મળે; એક કરતાં બીજી ઊતરતી એમ તો ન જ કહેવાય. મારે કબૂલ કરવું જ પડે કે મેં જોગનાં અડધાં દર્શન કર્યાં છે.

ગૂજરાતમાં રેલસંકટ ચાલતું એ જ અરસામાં ગાંધીજી પોતાના મંદવાડના દિવસો બેંગલોરમાં ગાળતા હતા. હું એમને મળવા ગયો હતો. ત્યાંથી મ્હૈસુર રાજ્યમાં ફરતા, ગાંધીજી સાગર સુધી પહોંચ્યા હતા. શ્રી. ગંગાધરરાવ અને રાજગોપાલાચારી સાથે હતા. સાગર ગયા પછી ગેરસપ્પા જોવા ન જવું એ તો મારે માટે અશક્ય હતું. મોટરથી એક જ કલાકનો રસ્તો. શિમોગામાં તુંગાને કિનારે ફરવા ગયા હતા ત્યારે મેં ગાંધીજીને આગ્રહ કર્યો હતો કે, "આપ

ગેરસપ્પા કેમ ન આવો? લોર્ડ કર્ઝન કેવળ ગેરસપ્પા જોવા આ બાજૂ ખાસ આવેલા. આ બાજુ આવવાનું ફરી ક્યારે થવાનું હતું?" ગાંધીજી બોલ્યા, "મારાથી આટલોયે સ્વચ્છંદ ન કરી શકાય. તમે જરૂર જાઓ. તમે જોઈ આવશો તો વિદ્યાર્થીઓને ભૂગોળનો એકાદ પાઠ ભણાવશો." મેં ફરી દલીલ કરી, "પણ આ દુનિયાનું એ એક અદ્ભુત દૃશ્ય છે. નાયગરા કરતાં જોગ છગણો ઊંચો, ૯૬૦ ફૂટ ઉપર થઈને પાણી પડે છે. આપે એક વાર એ જોવો જોઈએ."

"વરસાદનું પાણી આકાશમાંથી પડે છે. એ કેટલે ઊંચેથી પડે છે!" મેં મનમાં કહ્યું, "स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत् किम्."

હું જાણતો હતો કે સંગીતની પેઠે ગાંધીજીને સૃષ્ટિ-સૌંદર્યનો શોખ ભારે છે. ફરવા જતાં સૂર્યાસ્તની શોભા અથવા વાદળમાંથી ડોકિયું કરતી કોઈ અટૂલી તારાની શોભા તરફ એમણે મારું ધ્યાન કોઈ કાળે ખેંચ્યું નહોતું એમ નથી. પણ પ્રજાની સેવાર્થે ઉપડેલા ગાંધીજી સ્વચ્છંદ શી રીતે કરે? कुलशिखरिणः क्षुद्रा नैते न वा जलराशयः ।

આ એક વાત આમ પતી ગઈ એટલે મેં બીજી વાત ગુજારી. "આપ નથી આવતા એટલે મહાદેવભાઈ પણ નથી આવતા. આપ એમને કહો તો જ એ આવે." "એની ઇચ્છા હોય તો મહાદેવ ભલે તમારી સાથે જાય. મારી ના નથી, પણ એ નહિ આવે, હું જ એનો ગેરસપ્પા છું."

બાકીના અમે દુન્યવી આદર્શવાળા રહ્યા. ચર્મચક્ષુથી પહાડ પરનો ધોધ જોયા વગર અમને તૃપ્તિ થાય એમ ન હતું.

એટલે જમ્યા પહેલાં જ સાગરથી અમે ઊપડ્યા અને મોટરની મદદથી જંગલ પસાર કરવા લાગ્યા. પહાડ કોતરીને રેલવેવાળા જ્યારે ભોંયરું કે બોગદું બનાવે છે ત્યારે આપણને ખૂબ આશ્ચર્ય થાય છે. પણ મુંબઈની વસ્તી કરતાં પણ ગીચ એવાં સહ્યાદ્રિનાં જંગલોમાંથી રસ્તો તૈયાર કરવો એ એથીયે વધારે મુશ્કેલીનું કામ છે. અહીં તમારું ડાઇનેમાઇટ (સુરંગ) નહિ ચાલે. થડ તોડ્યા પછી પણ એક એક ઝાડ ડાળોની જાળમાંથી મુક્ત કરવું એ તો હિંદુમુસલમાનના ઝઘડા પતાવવા જેટલું અઘરું કામ છે. ખંડાળા ઘાટના ઊંડા ભોંયરામાં અધવચ ગયા પછી જે ભયાનક રમણીયતા માણસ અનુભવે છે તેવી જ સ્થિતિ આ જંગલોમાં અનુભવાય છે. આવાં જંગલોમાં શોભે એવાં પ્રાણી તો હાથી, વાઘ, અને અજગર. આમાં માણસ એવો તો તુચ્છ પ્રાણી દેખાય છે કે, અહીં ક્યાંથી આવી રહ્યો છે એમ જ થાય.

ખેર, અમે જંગલ વટાવીને શરાવતીને કિનારે આવ્યા. આ તરફ એને ભારંગી પણ કહે છે. ભારંગી એટલે બારગંગે. ગંગા નદી કરતાં બારગણું માહાત્મ્ય આ નદીનું છે એમ અહીંના લોકો માનતા હોય તો આપણે એમની જોડે કજિયો નહિ કરીએ. દરેક બાળકને પોતાની મા જ સર્વશ્રેષ્ઠ લાગે ને! વરસાદ ઝીણો ઝીણો પડતો હતો. અહીં ગગનભેદી મહાવૃક્ષો પણ હતાં, અને નાનાં મોટાં ઝાંખરાં પણ હતાં. અમર ઘાસ પણ હતું, અને જમીન તેમ જ ઝાડોની ઘરડી છાલ પર ઊગતી લીલ પણ હતી. સામા કાંઠા ઉપર નાનાંમોટાં ઝાડો નદીનું

પાણી કેટલું ઠંડું છે અથવા ઊંડું છે એ તપાસવા માટે પોતાના પાંદડાંવાળા હાથ પાણીમાં નાખતાં હતાં. અને ધુમ્મસનાં કેટલાંક વાદળાં આળસુ પોઠિયાની પેઠે આમતેમ રખડતાં હતાં.

નદી જોઈ કે સવાલ ઊઠે છે, કે આ નદી ક્યાંથી આવી અને ક્યાં જાય છે. મને તો હંમેશ નદી ક્યાંથી આવી છે એ જ સવાલ પ્રથમ ઊઠે છે. ઘણાને પણ એમ જ થતું હશે. એનું કારણ શું? નદી ક્યાં જાય છે એ તપાસવું સહેલું છે. નદીમાં પડતું મૂકવું એટલે એ અનાયાસે આપણને સાથે લઈ જાય. હિંમત ન ચાલે તો એકાદ ઝાડનું થડ કોતરીને સાથે રાખો એટલે બસ. પણ ક્યાંથી આવે છે એ તપાસવા માટે પ્રતીપ ગતિએ જવું જોઈએ. એ તો ઋષિઓ જ કરી શકે. ભારંગી કે શરાવતીનાં પાણી પહાડમાંથી આવે છે કે વાદળામાંથી એવી શંકા ઉપજાવે એવું તે દિવસનું દૃશ્ય હતું.

હોડીમાં બેસી અમે સામે કાંઠે ગયા. કાંઠા પરની જમીનમાંથી કેટલાંયે બાળક ઝરણાં કૂદી કૂદીને નદીમાં પડતાં હતાં. તે પરથી અમે સહેજે અનુમાન બાંધી શક્યા કે આગલે દિવસે વરસાદ પડી નદીનું પાણી ખૂબ વધ્યું હતું. આજે તે લગભગ ૫ ફૂટ ઊતર્યું હતું. હોડી અમને નીચે ઉતારી બાકીના લોકોને લેવા પાછી ગઈ. શાંત પાણીમાં હોડી ડબ ડબ અવાજ કરતી જાય અને આવે એ દૃશ્ય કેટલું મજાનું! અને આપણાં પ્રિયજનોને હોડી જ્યારે પોતાના પેટમાં સ્થાન

આપી ઊંડાં પાણીના પૃષ્ઠ ઉપરથી ખેંચીને લઈ આવે છે ત્યારે ચિંતાનું કશું કારણ ન હોવા છતાં મનને બીક લાગ્યા વગર રહેતી નથી. રાજગોપાલાચાર્ય પોતાના દીકરા અને દીકરીને સાથે લઈ હોડીમાં બેસાડવા જતા હતા ત્યારે મેં એમ કહ્યું હતું કે, એક કુટુંબના બધા જ લોકો એકસામટા એક હોડીમાં બેસે એ બરાબર નથી એમ પૂર્વજોએ કહ્યું છે. કાંતો પિતા અમારી સાથે આવે અથવા તો પુત્ર, બંને નહિ. સાથીઓ એ રિવાજની ચર્ચા કરવા લાગ્યા. કોઈને એમાં પ્રતિષ્ઠાની બૂ આવી; કોઈને બીજું કાંઈ સૂઝયું: સર્વનાશનો સંભવ ટાળવા માટે એ નિયમ છે એટલુંયે કોઈના ધ્યાનમાં ન આવ્યું. મારે એ અર્થ સ્પષ્ટ કરીને વાતાવરણ વિષણ્ણ કરવું નહોતું. એટલે પૂર્વજોની નિંદા સાંભળતો સાંભળતો હું પેલી પાર પહોંચ્યો. હોડી "મઝધાર" પહોંચી ત્યારે મંત્ર બોલી આચમન કરવું હું ભૂલ્યો નહિ. નદીના દર્શન સાથે સ્નાન, પાન, અને દાનનો વિધિ થવો જ જોઈએ. તો જ નદીનો સાક્ષાત્કાર કર્યો કહેવાય.

બીજી ટુકડી આવી પહોંચી અને અમે જમણી બાજૂને રસ્તે ચાલ્યા. નદીનો એ ડાબો કાંઠો હતો. રસ્તા પરનાં મોટાં મોટાં ઝાડો મસીદના થાંભલા જેવાં સીધાં ઊંચાં જતાં જોઈને અમને આનંદ થયો. અમારી ટોળી એટલી મોટી હતી કે, એ નિર્જન અરણ્યમાં જોતજોતામાં અમારો વાર્તાવિનોદ અને અમારું અટ્ટહાસ્ય ચારેકોર ફેલાયું. પણ કેટલી વાર?

અમે કંઈક દૂર ગયા અને નદીએ પોતાનો ગંભીર ધ્વનિ શરૂ કર્યો. એ અવાજને શાની ઉપમા અપાય! એટલો ગંભીર અવાજ બીજે સાંભળ્યો હોય તો ને! મેઘગર્જના ભીષણ હોય છે ખરી; અને તે આખું આકાશ વ્યાપે છે એ પણ ખરું. પણ તે સતત્ નથી હોતી. અહીં તો તમે સાંભળી સાંભળીને થાકો તોય અવાજ તો થોભે જ નહિ. અહીં શું વાદળાં તૂટે છે, તોપો ફૂટે છે, પહાડના મોટા મોટા પથરાઓની ધાણી ફૂટે છે, કે નદી પોતાનું ધ્યાનમૌન છોડી મહારુદ્રનો સ્તવરાજ બોલે છે?

હવે કેવું દૃશ્ય આવશે, હવે કેવું દૃશ્ય આવશે એવા કુતૂહલથી અમે આંખો ફાડીને ચારે કોર જોતા જોતા મુસાફરખાના સુધી પહોંચ્યા. જ્યાંથી ધોધનું દર્શન સૌથી સરસ થાય છે ત્યાં જ મ્હૈસુર રાજ્ય તરફથી એ અતિથિશાળા બાંધેલી છે. અમે નિરીક્ષણના ઓટલા પર જઈ પહોંચ્યા. પણ શું? સર્વવ્યાપી ધુમ્મસ વગર કાંઈ જ દેખાય નહિ. અને ધોધ તો ગંભીર અવાજે આખી ખીણને ગજવતો જ જાય. ખરે બપોરે પણ સૂરજનું દર્શન ન થાય; જ્યાં જુઓ ત્યાં ધુમ્મસ, ધુમ્મસ ને ધુમ્મસ. ધુમ્મસના ગોટેગોટા જાણે કુરુક્ષેત્રનું મહાયુદ્ધ મચાવે છે અને જોગ પોતાના તાલનો એને જોગ આપે છે. આટલી આશાએ આવ્યા પછી આવો તમાશો અમને કોઈ કાળે મળ્યો ન હતો. મિનિટો જતી જાય અને અમારી નિરાશા સાથે ધુમ્મસ પણ વધતું જ જાય. આખરે અમે મૌન તોડી

માંહેમાંહે વાતો કરવા લાગ્યા. વાતો માટે કોઈ ખાસ વિષય નહોતો પણ નિરાશાનું પોલાણુ ભરી કાઢવા માટે કંઈક જોઈતું હતું એટલું જ.

ઇંદ્રદેવ કોપ્યો છે કે વરુણદેવ રિસાયો છે એનો હું વિચાર કરતો હતો એટલામાં વાયુદેવે મદદ કરી અને એક ક્ષણને માટે—ફક્ત એક જ ક્ષણને માટે—ધુમ્મસનો એ જાડો પડદો દૂર થયો અને જિંદગી આખી જેને માટે તલસતો હતો તે અદ્ભુત દૃશ્ય નજરે પડ્યું. મહાદેવના માથા પર ગંગા અવતરે તેમ એક મોટો ધોધ, નીચેની કરાડમાંથી બહાર નીકળી આવેલા હાથી જેવા પથરા પર પડી, પાણીનો લોટ બનાવી, બધી દિશાએ સેર છોડે છે.

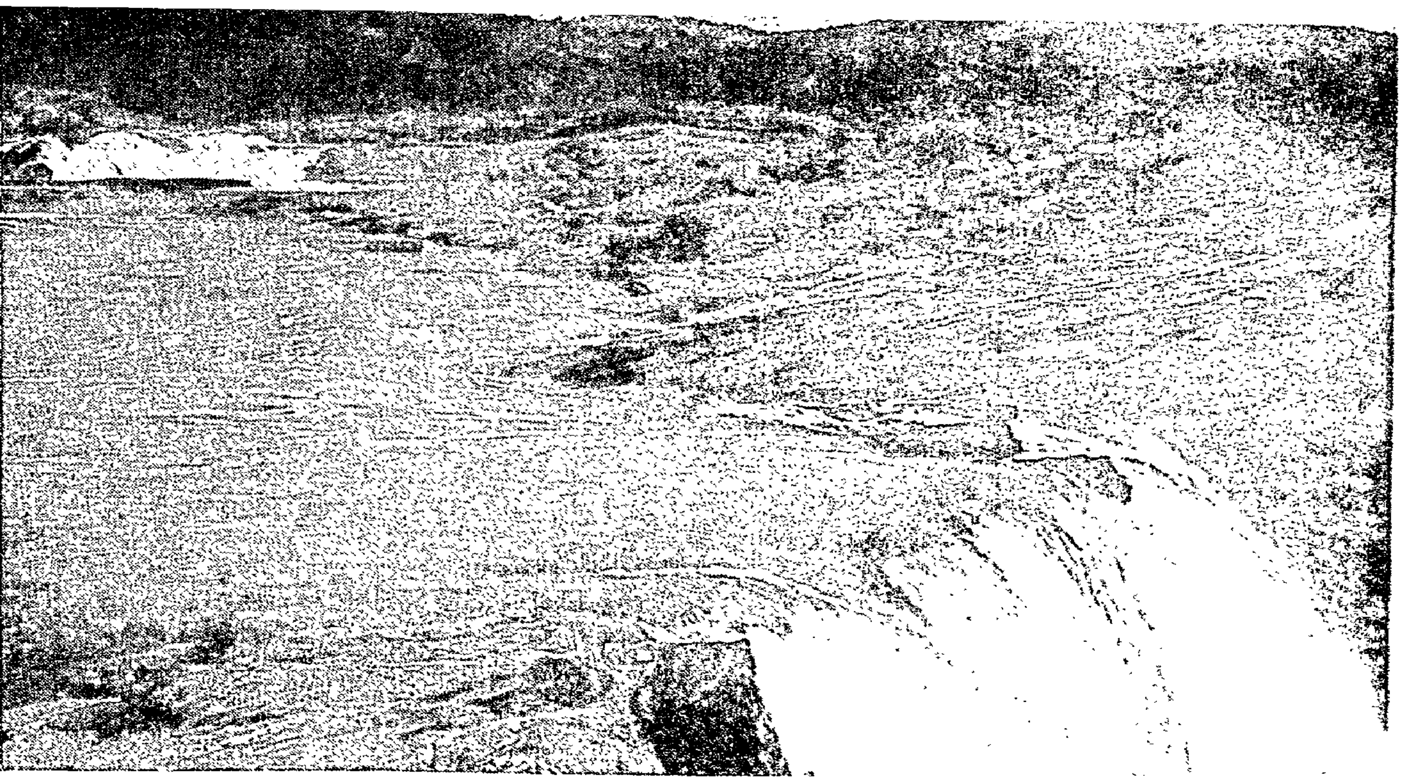
ના. એ દૃશ્યનું વર્ણન થાય જ નહિ. આશ્ચર્ય-મગ્ન થઈ હું બોલી ઊઠ્યો:

नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते
नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ।
अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं
सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥

તરત જ સામો હાથી જેવો પથરો માથા પરથી ધોધની જટા ખંખેરતો બોલ્યો:

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।
देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥

ધુમ્મસનો પડદો ફરી પહેલાંની જેમ જામ્યો અને અમે જોયું તે સ્વપ્નું હતું કે માયા હતી કે મતિનો ભ્રમ હતો એવી અમારી સ્થિતિ થઈ ગઈ. આવડી

રાજાધોધ – ગેરસપ્પા

આનંદ વ્યક્ત કર્યો. અમારી સાથે એક ભાઈ હતા તે રસ્તામાં વગર કારણે ચિડાયા હતા. અમે જ્યારે આ સ્વર્ગીય દૃશ્યના આનંદમાં ગાંડાતૂર થયા હતા ત્યારે પેલા ભાઈને પોતાનું માની લીધેલું અપમાન જ વાગોળવું હતું. ચંદ્રશંકરે એની એ સ્થિતિ તરફ મારું ધ્યાન ખેંચ્યું. હું મનમાં બોલ્યો:

पत्रं नैव यदा करीरविटपे दोषो वसंतस्य किम् ।
नोलूकोप्यवलोकते यदि दिवा सूर्यस्य किं दूषणम् ॥

આ જગતમાં નિરાશા, ભૂખમરો, અપ્રતિષ્ઠા, કે વિયોગ એ સાચાં દુઃખો નથી. પણ અહંકર એ જ મોટામાં મોટું દુઃખ છે. અહંકારની વિકૃતિ મોટા ધન્વંતરી પણ દૂર ન કરી શકે.

પેલા ભાઈની અનેક જાતની મૂંઝવણો અને વિકૃતિઓ હું જાણતો હતો. તેથી ગેરસપ્પાના જોગ આગળ પણ એને ચાર ક્ષણ આપ્યા વગર મારાથી રહેવાયું નહિ. મેં એને ગેરસપ્પાની થોડીક માહિતી આપી અને એને પ્રસન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

રાજા જોગ પાછળની બખોલમાં અસંખ્ય પક્ષીઓ રહે છે, અને દૂર દૂરના ખેતરોમાંથી વીણી લાવેલા "ઉચ્છિષ્ટ" દાણા સંઘરે છે. એ સંગ્રહ એટલો મોટો હોય છે કે સરકાર તરફથી એની હરાજી થાય છે, એમ એક વાર કોકની પાસેથી સાંભળેલું. મધમાખોનું મધ લૂંટનાર માનવીપ્રાણી પક્ષીઓનો સંગ્રહ પણ લૂંટે એમાં નવાઈ શી? જે સંગ્રહ કરે તે લૂંટાય એવી સૃષ્ટિની જ વ્યવસ્થા દેખાય છે: परिग्रहो भयायैव ।

ફરી પડળ ફેલાયું અને મને અંતર્મુખ થઈ વિચારમાં ડૂબી જવાની તક મળી. આવા ભવ્ય દેખાવોનું રહસ્ય શું? ભૂગોળવેત્તાઓ અને ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓ ઝટ કહી દેશે કે અહીંનો પહાડ નિસ્ કોટિના પથરાના પડનો બનેલો છે. ખીણમાંથી એક કરાડ તૂટી હશે તેથી આસપાસની માટી ધોવાઈ ગઈ. એક વાર ધોધ શરૂ થયો એટલે નીચલી જમીનને વધુ ને વધુ ઊંડી ખોદતો જાય અને જ્યાંથી ધોધ શરૂ થાય છે તે ખૂણાને ઘસતો જાય. ઉપરનું એ કપાળ જો સખત પથરાનું હોય તો ઊંચાઈ હજારો વર્ષ સુધી ટકે. ધોધથી સમુદ્ર બહુ દૂર નહિ હોવાથી નદીનો આગળનો ભાગ સાફ થઈ ગયો છે અને ધોધની ઊંચાઈ કાયમની રહે છે. આ તો ધોધનું જડ રહસ્ય થયું. કોઈ આધુનિક યાંત્રિકને પૂછો તો તે કહેશે એકલા ગેરસપ્પાના ધોધમાં એટલું પ્રચંડ સામર્થ્ય છે કે મ્હૈસુર અને બંને કાનડા જીલ્લાને જોઈએ એટલી શક્તિ એ પૂરી પાડી શકે. પછી તમે એમાંથી વીજળી લો, કારખાનાં ચલાવો, દરેક શહેરને અને ગામડાને પ્રકાશિત કરો, અને તમારા મુલકના કે બીજા મુલકના ગમે તેટલા માણસોને મજૂરી વગરના બનાવી મૂકો મારો.

જે કંઈ કુદરત પાસેથી લાભ મળે તે પૃથ્વીનાં બધાં જ બાળકો અંદર અંદર સમજીને વહેંચી લઈએ અને જીવનયાત્રાનો બોજો હળવો કરીએ, એવી બુદ્ધિ માણસને સૂઝે ત્યારની વાત જુદી છે. પણ આજે તો માણસના હાથમાં કોઈ પણ જાતની શક્તિ આવી

ગઈ કે તરત જ એ બીજા માણસો ઉપર સરસાઈ ભોગવવાને જ મથે છે. પછી એ સરસાઈ મારીને મળતી હોય, ગુલામ બનાવીને મળતી હોય કે અર્ધપેટે રાખીને મળતી હોય.

મ્હૈસુર રાજ્ય સુધરેલું છે. મોટા મોટા એંજીનિયરોએ અહીંની સમૃદ્ધિ વધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આખી દુનિયાને ચંદનનું તેલ મ્હૈસુર રાજ્ય જ પૂરું પાડે છે એમ કહીએ તો એમાં ઝાઝી અતિશયોક્તિ નથી. હિંદુસ્તાનની મોટામાં મોટી સોનાની ખાણો મ્હૈસુરમાં જ છે. ભદ્રાવતીના લોખંડના કારખાનાની કીર્તિ વધતી જ જાય છે. અને કૃષ્ણસાગર તળાવ તો માનવી પરાક્રમનો એક સુંદર નમૂનો છે. એ મ્હૈસુર રાજ્યને ગેરસપ્પાનો ધોધ વટાવી ખાવાની બુદ્ધિ નથી સૂઝી એમ તો ન જ બને. પણ હજી એ અમલમાં નથી આવી, એટલું જ. આટલી શકિતનો ઉપયોગ શો કરવો એ સૂઝયું નથી, કે સરહદનો ઝઘડો આડે આવે છે, કે ત્રીજું જ કારણ છે તે હું ભૂલી ગયો છું. પણ એટલું ખરું કે ગેરસપ્પાની શોભા હજી એટલી ને એટલી જ ઉદાત્ત રહી છે. ભગિની નિવેદિતાએ કરેલી પ્રખ્યાત તુલનાનું અહીં સ્મરણ થાય છે. કોઈ પણ સ્થાનની રમણીયતા હિંદવાસીને આકર્ષે કે તરત એણે એનું ધાર્મિક રૂપાંતર કર્યું જ છે. હિંદનું હૃદય કોઈ અદ્ભુત, રમણીય કે ભવ્ય દૃશ્ય જુએ કે તરત એને થાય છે કે આ તો ગાય વાછરડાને બોલાવે મ પરમાત્મા જીવાત્માને બોલાવે છે. નાયગરાનો

હિંદુસ્તાનમાં ગંગામૈયાના પ્રવાહમાં હોત તો અહીંની જનતાએ એનું કેવું વાતાવરણ કરી મૂક્યું હોત! આમોદપ્રમોદ અને ઉજાણીની ટોળીઓને બદલે અને રેલવેના મુસાફરોને બદલે ધોધની પૂજા કરવા માટે વાર્ષિક અથવા માસિક યાત્રાળુઓનાં ટોળેટોળાં ભેગાં થાત. ભોગવિલાસનાં બધાં સાધન પૂરાં પાડનાર હોટેલોને બદલે ધોધને કાંઠે અથવા ધોધની વચ્ચોવચ પણ ઊભરાતા હૈયાની ભક્તિ ઠાલવવા માટે મોટાં મોટાં મંદિરો હોત. સૃષ્ટિનો વૈભવ જોઈ ભપકાદાર અમન-ચમન અને મોજમજાને બદલે લોકોએ અહીં તપ કર્યું હોત. અને આવડી પ્રચંડ શક્તિને માણસના ફાયદા માટે અને સુખસગવડ માટે બંદીવાન કરવાનું સૂઝવાને બદલે કુદરત સાથેનું ઐક્ય અનુભવતી મસ્તીમાં ભૈરવજાપ ખાઈ પાણીના પ્રવાહમાં પોતાનો જીવનપ્રવાહ ભેળવી દેવાનું જ સૂઝત. સ્વભાવભિન્નતામાં કંઈ બાકી રહે છે!

પણ શું કુદરતની ભવ્યતા જોઈ એમાં પોતાનો દેહ છોડી દેવો એમાં આધ્યાત્મિકતા છે? દેહનાં બંધનો તૂટી જાય, ગમે તે ભોગે જીવીશ જ એ જાતની પામર જીવનાશા માણસ છોડી દે, એમાં આધ્યાત્મિક પ્રગતિ છે એ વિષે શંકા નથી. પણ એ સ્થાયી વૃત્તિ હોવી જોઈએ. ક્ષણિક ઉન્માદનો કાંઈ જ અર્થ નથી. ફના થવાની ઇચ્છા એ દરેક માણસમાં કોક વખતે આવે જ છે. ઇશ્કની એ એક વિકૃતિ છે. એમાં અમુક આધ્યાત્મિક તત્ત્વોની ઝાંખી જોઈ એના પર ફિદા થવું

એ મનુષ્યજીવનની મહત્તાને શોભતું નથી. બુદ્ધ ભગવાને પોતાની અચૂક નજરે એને વિભવતૃષ્ણાનું નામ આપી ધિક્કારી કાઢી છે. વિભવ એટલે નાશ. ભગવાન મનુએ પણ એ જ વસ્તુ સ્પષ્ટ શબ્દમાં કહી છે,

नाभिनन्देत मरणम् नाभिनन्देत जीवितम् ॥

ગેરસપ્પાના જોગ જેવા રોમહર્ષણ દૃશ્ય આગળ યંત્રોનો, શક્તિનાં હોર્સપાવરનો, વીજળીના પ્રકાશનો અને કારખાનાંઓનો વિચાર કરવો એ આત્માને ભૂલી જઈ બાહ્ય વૈભવનું ધ્યાન કરવા બરાબર છે, એ વિષે શંકા નથી. પણ આસપાસનો મુલક દુષ્કાળથી પીડાતો હોય, લોકો અનેક રોગના ભોગ થઈ પડતા હોય અને પ્રજાનું એ દુઃખ દૂર કરવાનો ઉપાય આ ધોધનાં પાણી બીજી રીતે વાપરવાથી જ થતો હોય તો તે વખતે આપણો કેવો આગ્રહ હોય! સૃષ્ટિસૌંદર્યના રસિયા એવા આપણા ચિત્તના આહ્લાદક સાધનને—ધોધને—એમ ને એમ રાખીએ કે આપદ્ગ્રસ્ત એવા આપણા ભાઈઓને દુઃખમુક્ત કરવા માટે એનો ભોગ આપીએ? અનાજ પૂરતું મળતું ન હોય એવે ઠેકાણે અનાજની ખેતી છોડીને ગુલાબની ખેતી કરીએ તો તેથી આપણો હૃદયવિકાસ થશે ખરો? ગુલાબમાં કાવ્ય છે, અનાજમાં કારુણ્ય છે. એમાંથી કયું પસંદ કરીએ? ઇંગ્લંડના પ્રાચીન રાજાએ અનેક ગામડાંઓ ઉજજડ કરી મૃગયા માટે એનું મહાન ઉપવન તૈયાર કર્યું. એ મરદાની રમતનો રસિયો હતો એ વિષે શંકા નથી. પણ એને પ્રજાસેવક ગણાય કે નહિ એ સવાલ છે. કળા સામે

રોવાનો સવાલ આવીને ઊભો રહે, કાવ્ય કે કારુણ્ય કઈ વૃત્તિ પોષવી એ નક્કી કરવાનું હોય, ત્યારે નિર્ણય કઈ કસોટી પર કસીને આપવો? રોમ બળતું હોય અને નીરો ફીડલ વગાડવા બેસે અને મિથિલા બળતી હોય ને જનક રાજા આધ્યાત્મિક ચર્ચા કરતા હોય એમાં ફરક છે. પ્રજાસેવામાં જેટલું થઈ શકે તેટલું કર્યા પછી નાહકની ચિંતામાં હૈયું બાળવા કરતાં હૈયામાં અંતર્યામીનું સ્મરણ દૃઢ કરવાનો પ્રયત્ન આર્યવૃત્તિને સૂચવે છે. મુઠ્ઠીભર લોકોના વિલાસ કે ઐશ્વર્ય માટે કુદરતની શક્તિનો ઉપયોગ કરવો અને પ્રાકૃતિક સૌંદર્યનો નાશ કરવો એ અધર્મ છે. પણ આર્તિનાશનથી થતો હૃદયવિકાસ છોડી પ્રકૃતિના વિભૂતિદર્શનમાંથી તે શોધવાની ઇચ્છા રાખવી એ ઇષ્ટ છે કે કેમ એ વિચારવા જેવું છે.

પેલા રિસાયેલા ભાઈ પોતાના કલ્પેલા અપમાનની બળતરામાં સામેના દૃશ્યને ભૂલી ગયા હતા, અને હું મારા તાત્ત્વિક કલ્પનાવિહારમાં શૂન્ય નજરે સામે જોતો હતો. બન્ને અભાગિયા હતા, કેમકે કલ્પના કે બળતરા ચલાવવાને પાછળથી ગમે તેટલો વખત મળત પણ ધુમ્મસનું પડળ ફરી ઘેરાયું; હવે કંઈ ધોધ ફરી દેખાવાનો હતો?

રાજાજીએ કહ્યું, 'ઉનાળામાં જ્યારે ધોધ પડે છે ત્યારે પાણીના તુષાર ઉપર જાતજાતનાં ઇંદ્રધનુષ દેખાય છે. તે વખતની શોભા સાવ જુદી જ હોય છે.' અને ચાંદની રાત્રિમાં પણ કંઈ ધનુષ્ય નથી નીકળતાં એમ નથી. મ્હૈસુરનો સર્વસંગ્રહ (ગેઝેટિયર) લખે છે કે,

ઘાસના મોટા મોટા ભારા સળગાવી ધોધમાં છોડી દેવાથી અંધારી રાત્રીએ આખી ખીણ સળગી ઊઠી હોય એમ દેખાય છે. કેટલાક લોકોએ રાત્રે આતશબાજીનાં અનેક બાણ છોડીને પણ અહીં અદ્‌ભુત આનંદ મેળવ્યો છે. ઉત્પાતિયો માનવી શું શું ન કરે? મને તો એવું કશું ન ગમે. કુદરત જે ખોરાક પીરસે તેની સ્વાભાવિક રુચિ અનુભવવામાં જ સારી રસિકતા છે. માનવી મસાલા ઉમેરવાથી સ્વાદ અને પાચનશક્તિ બન્ને બગડી જાય છે.

હવે અમે બંગલાની અંદર પહોંચ્યા. સાથે ખાવાનું આણ્યું હતું તે ઉદરસ્થ કર્યું. અહીંનું પાણી તો પિવાય નહિ; તરત મલેરિયા તાવ લાગુ પડે. ઘણાખરાઓએ તો ગરમ ગરમ કૉફી પીને જ તરસ છિપાવી. મેં તો તે દિવસે ચાતકની પેઠે વરસાદનાં થોડાંક ટીપાં મેળવીને જ સંતોષ માન્યો.

ધોધનું ફરી એક વાર દર્શન કરી અમે પાછા ફર્યા. હવે મને સ્મરણ થયું કે ધોધ ત્રણ નથી પણ ચાર છે. ડાબી બાજુનો પહેલો મોટો ધોધ તે રાજા. એની પડખે જમણી બાજૂથી આક્રોષ કરતો એને આવીને મળનાર રોઅરર (Roarer) તે મારો રુદ્ર. માથા પર ફુવારાની ધોળી જટા ફૂલેલી બતાવનાર રૉકેટ. તેને હવે વીરભદ્ર કહ્યા વગર છૂટકો નહોતો. અને છેલ્લે આવતા નાના ધોધનું તન્વંગી પાર્વતી એ જ નામ મેં કાયમ કર્યું. અંગ્રેજોએ રુદ્રને Roarer નામ આપ્યું છે, વીરભદ્રને Rocket, અને પાર્વતીનું નામ Lady પાડ્યું છે.

હવે અમે પાછા ચાલ્યા. પગે જળો બાઝવાની બીક હતી. અહીંના લોકોએ અમને બધાને ચેતવણી તો આપી જ હતી કે, ચેતીને ચાલજો. જળો ચોંટશે તો ખબરે ન પડે અને લોહી ચુસાશે. મેં કહ્યું, તેની ચિંતા નહિ કરતા. અંગ્રેજોને ઓળખતા થયા છીએ તો જળોથી નહિ ચેતીએ? છતાં લગભગ એકેએકના પગે એકેક જળો તો ચોંટી જ ગઈ. મારા શરીરમાં લોહીનું ઝાઝું આકર્ષણ નહિ હોવાથી કે મારું લોહી કડવું હોવાથી કે કાકદૃષ્ટિથી હું જોઈ જોઈને ચાલતો હતો તેથી, કોણ જાણે હું તો બચી ગયો હતો. અમે થોડાક આગળ ચાલ્યા પણ મણિબહેનથી રહેવાયું નહિં. 'જરા રહો. ફરી એક વાર બની શકે તો ધોધનાં દર્શન કરી આવું.' 'પણ ધુમ્મસ ઊઘડે જ નહિ તો?' 'ન ઊઘડે તો કંઈ નહિ, પાછા આવીશું. પણ એક વાર જોવા તો દો.'

પાછા આવતાં રસ્તાને એક ફાંટો ફંટાયો હતો એ રસ્તે જઈને કેટલાકોએ પાર્વતીનું નજીકથી દર્શન કર્યું અને ત્યાં જમીન લપસણી હોવાથી પાર્વતીને વંદેમાતરમ્ કહી સાષ્ટાંગ પ્રણિપાત પણ કર્યો.

જતાં જે રસ્તે અજ્ઞાન અને અનનુભૂત દશાનું કાવ્ય અનુભવ્યું હતું તે જ રસ્તે પાછા વળતાં સંસ્મરણોનું સ્મૃતિકાવ્ય અમે અનુભવવા લાગ્યા. જોકે એ ને એ જ દૃશ્યો ઊલટી દિશાથી જોવામાં નવીનતા ઓછી ન હતી. જે ઝાડો વિષે, જતાં અમે વાતો કરી હતી એ જ ઝાડો પાછાં આવતાં ધ્યાન ખેંચે જ

એટલે એ ઓળખીતા ભાઈઓને 'કેમ છો' કરીને પૂછ્યા વગર તો આગળ શી રીતે જવાય? અને ઝાડ ઝાડ વચ્ચે પ્રેમનો પુલ બાંધનાર વેલાઓ? એમની નમ્રતાને નમન કર્યા વગર આગળ જવાય જ કેમ? અમે ધીમે ધીમે નદીના કાંઠા સુધી આવી પહોંચ્યા. હવે એ ને એ જ શાંત પ્રવાહ ઉપર થઈને પાછા જવું હતું. ધૂમસનાં વાદળાં વિખેરાયાં હતાં. નદીનાં શાંત પાણી ધીમે ધીમે ધોધ તરફ જતાં જોઈ મારા મનમાં બલિદાન માટે જતા ઘેટાના ઝુંડનું ચિત્ર ખડું થયું. મેં એ પાણીને કહ્યું કે, 'આવડું મોટું અધઃપતન તમારા ભાગ્યમાં લખાયેલું છે એનો ખ્યાલ સરખો તમને નથી, તેથી જ આટલા સ્વસ્થ ચિત્તે તમે આગળ વધો છો. અથવા નહિ હું જ ભૂલું છું. તમે જીવન-ધર્મી છો તમને મરણનો ભો શો!

प्रायः कन्दुकपातेन पतत्यार्यः पतन्नपि।

જેટલી ઊંચાઈથી પડશો તેટલાં જ ઊંચાં, ઊછળશો. તમારી દયા ખાનાર હું કોણ? પવિત્ર પાણીનો સ્પર્શ કરવા મેં મારો હાથ લંબાવ્યો ત્યાં પાણી ખળખળ હસીને બોલ્યાં, 'नहि कल्याणकृत् कश्चित् दुर्गतिं तात गच्छति'. હોડી આ કાંઠે આવી ગઈ અને અમને સૂઝ્યું કે મોટર આ બાજુ જરા નીચે દોડાવીએ તો એ જ ધોધની ફરી જમણી જાત્રા પણ થશે. અમે જઈ આવ્યા એ બાજુને મ્હૈસુર-બાજુ કહે છે અને જમણી બાજુએ જવા ઊપડ્યા એ મુંબઈ-બાજુ તરીકે ઓળખાય છે. કેમકે જોગ બે રાજ્યની સરહદ ઉપર છે.

અહીં તો અમે સાવ નજીક આવી ગયા. મોટા મોટા ખડક વચ્ચે થઈને હું દોડવા લાગ્યો. બે વરસના માંદા તરીકે મારી ખ્યાતિ ઠીકઠીક ફેલાયેલી હતી. એટલે મને દોડતો જોઈ રાજાજીને આશ્ચર્ય થયું. કોકે કહ્યું 'એ તો મહારાષ્ટ્રના માવળા છે અને હિમાલયના યાત્રી પણ ખરા જ. માછલાને પાણી તેમ આ મરાઠાઓને ડુંગર.' મારે ક્યાં આ વચનો સાંભળવા થોભવું હતું? હું તો દોડતો દોડતો રાજા ધોધને પડખે પેલી પ્રખ્યાત કરાડ છે ત્યાં જઈ પહોંચ્યો; અને તેના પર સાષ્ટાંગ આડો થઈ નીચે પાતાળમાં જોવા લાગ્યો. અહીં ઊભા ઊભા નીચે જોવાય જ નહિ. ચક્કર આવીને માણસ પડી જ જાય. કાનમાં ચારે ધોધના અવાજ એટલા ભરાઈ ગયા હતા કે બીજું કંઈ સાંભળવા જેટલી એમાં જગ્યા જ રહી નહોતી. જેમ ધોધનાં પાણી ઉપરથી નીચે ખીણમાં પડી ફરી ઊંચે ઊછળતાં હતાં તેમ કાનમાંથી અવાજ પણ પાછા ઊછળતા હોવા જોઈએ. મારું પ્રથમ ધ્યાન ખેંચ્યું રાજાના ગંડસ્થળ પરથી લટકતા મોતીના હારે અને જળપ્રલયમાંથી લોકોને બચાવવા જેમ વીર તારાઓ ભૂસકો મારે તેમ આ ધોધમાં યુક્તિથી ઘૂસી જનાર પક્ષીઓએ. શું આ પક્ષીઓને આ ધોધની ભીષણ ભવ્યતાનો ખ્યાલ જ નથી આવતો કે ઈશ્વરે એમના હૈયામાં એટલી હિંમત પ્રેરી છે? મને લાગે છે કે આગંતુક પક્ષીઓ તો આટલી હિંમત નહિ કરે: આ જોગવાસીઓ અહીં જ જન્મેલાં, ધોધના પડઘાની

સુરક્ષિતતામાં ઊછરેલાં. સિંહનાં બચ્ચાં સિંહણથી ન ડરે. સાગરનાં માછલાં મોજાંઓમાં માણે. તેવી જ રીતે આ જોગપુત્રો જોગ સાથે રમતા હશે.

રાજાધોધ મ્હેસુર-બાજુએ દૂરથી જોયો હતો ત્યારે એની અસર જુદી થતી હતી. અહીં તો જાણે હાથીના ગંડસ્થળ ઉપર જ સૂતા હોઈએ એટલા નજીક અમે હતા. ઉપરનાં પાણી ધોધ તરફ એવાં તો ખેંચાતાં હતાં કે જાણે કોઈ મહાપ્રજા જાણેઅજાણે, મને-કમને મહાન ક્રાંતિ તરફ ધસતી હોય! મહાપ્રજા જ્યારે સામાજિક અને રાજકીય સુધારાઓના વેગમાં તણાય છે ત્યારે આગળ શું આવવાનું છે એનો એને ખ્યાલ નથી હોતો. અને ખ્યાલ હોય તોય, 'આપણી બાબતમાં એ સાચું નહિ ઠરે, આપણે જેમ તેમ બચી જઈશું,' એવી આંધળી આશા રાખે છે. દરમ્યાન સુધારાનો કેફ વધતો જ જાય છે. અંતે જહાલ લોકો સંયમ સૂચવે છે, જ્યારે મૉડરેટ લોકો આંધળા થઈ બેજવાબદાર લોકો જોડે ભળી જાય છે અને પછી ઇચ્છે તોય પાછા ફરી શકતા નથી. અથવા પોતે પાછા ફરે તોય શું? ધનુષ્યમાંથી છૂટેલું બાણ કોઈ કાળે પાછું ખેંચાયું છે? જે અટળ ન હોય તે ક્રાંતિ શાની?

ધોધનાં પાણી નીચે ક્યાં પહોંચે છે એ જોવું કે જાણવું અશક્ય હતું. કેમકે ઊછળતા પાણીનાં મોટાં મોટાં વાદળાં ધોધના પગને વીંટળાઈ વળ્યાં હતાં. શું એ પાણીનો ગાંડો ઉત્સવ! જાણે મહાદેવ

સંહારકારી તાંડવ નૃત્ય જ નાચી રહ્યા છે અને સામેનો રુદ્ર એને તાલ દે છે. પણ રોમાંચકારી શોભાનો પરમ ઉત્કર્ષ તો પેલો વીરભદ્ર જ બતાવે છે. તમને લાગે જ નહિ કે અહીં પાણી પડે છે, પાણી ઊડે છે. મોટી મોટી તોપમાંથી ગોળાને જોરે કોરા લોટના ફુવારા ઊડતા હોય એવો એ દેખાવ હતો. એ દેખાવનું વર્ણન શબ્દમાં આવી જ ન શકે. કેમકે શબ્દો શાંતિ અને વ્યવસ્થા વચ્ચે ઊછરેલા છે.

અમે પડચા પડચા અહીંથી આ દૃશ્ય ધરાઈને જોયું. અથવા સાચું કહીએ તો ગમે તેટલા પડચા હોઈએ તોય ધરાવું અશક્ય છે એની ખાતરી થાય ત્યાં સુધી જોયું. અમે ઊઠીને પાછા ફર્યા. પાછા ફરવું સહેલું નહોતું. એકાદ જણ ઊઠે જ નહિ. એને ખેંચી લાવવા બીજો જાય એ પોતે જ એ નયનોત્સવમાં ચોટી જાય. પહેલો પસ્તાય અને ઊઠે તોય બોલાવવા પાછો ગયેલો ઊઠે નહિ. અને જ્યાં બન્ને માંડ સંયમ કરી પાછા ફરે છે ત્યાં બન્ને ઉપર ચિડાઈને વઢવા આવેલા ત્રીજા ભાઈ એક ઘડીક માટે આંખોને તૃપ્ત કરવા ત્યાં ઊભા રહે અને પેલા બે જણા સંયમને જરાક મોળો કરે. બે જણના મનમાં થાય આટલા ચિડાયેલા સમાજનિયંતા ભાઈ જેટલી છૂટ લે છે એટલી આપણે લઈએ તો તેમાં કશું ખોટું નથી. આપણે ક્યાં એમના કરતાં વધારે સંયમી હોવાનો દાવો કરીએ છીએ? મને થયું કે એ પેલા ખડક ઉપર પહોંચું તો રાજાના પાણીમાં પગ બોળી

શકું. પણ નદીનાં પાણી સહેજ વધતાં હતાં. એમાં એ ખડક નાનો સરખો બેટ થયો હતો એટલે રાજાજીએ મને વાર્યો. મને પણ થયું કે એસનું નહિ માનું તો એવડી ઉદ્ધતાઈ થાય. રાજાજીની આજ્ઞા કેમ ઉથાપાય? અને રાજાને માથે પગ કેમ મુકાય? અમે પાછા વળ્યા. ભક્તિ, વિસ્મય, માનવીજીવનની ક્ષણભંગુરતા, દૃશ્યની ભવ્યતા, આ ક્ષણની ધન્યતા એમ કેટલીયે વૃત્તિનાં વાદળાં હૈયામાં ભરાયાં હતાં અને ત્યાંથી પેલા વીરભદ્રની પેઠે માથામાં પોતાનાં બાણ છોડતાં હતાં. વિચારની આ આતશબાજી અદ્‌ભુત હોય છે. હૃદયમાંથી બાણ છૂટે અને સોંસરું માથા સુધી પહોંચી ત્યાં ફૂટે ત્યારે સ્વસ્થ શરીર કેવું અસ્વસ્થ થઈ જાય છે એનો જેણે અનુભવ કર્યો હોય તે જ એનો ચમત્કાર જાણે.

આ ઠેકાણે મંદિર કેમ નથી? આપણા લોકોનાં મંદિરો એટલે જન્મભૂમિનાં કાવ્યમય સ્થાનો. અમુક શિખર ઉત્તુંગ છે? ત્યાં કોઈ ઋષિ ધ્યાન ધરવા જઈ બેઠા જ છે અને ભક્તોએ ત્યાં એક મંદિર બાંધ્યું જ છે. પછી એ પૂના પાસેનું પાર્વતી હોય, ચંપાનગરી પાસેનું પાવાગઢ હોય, જૂનાગઢ પાસેનું ગિરનાર હોય, કે હિમાલય પાસેનું કૈલાસશિખર હોય. દક્ષિણ તરફ દોડનારી નદી અમુક ઠેકાણે ઉત્તરવાહિની થઈ છે? ચાલો ત્યાં ગોઠવો એક તીર્થ. કરોડો લોકો આવે અને પાવન થઈ જાય. મોટી મોટી બે નદીઓ એકબીજાને મળે છે? તો એ પ્રયાગ ઉપર આપણા સંતોએ પોતાની સરસ્વતી વહેવડાવી જ છે.

બધી યાત્રાઓ પૂરી થઈ અને સમુદ્ર સુધી આવી પહોંચ્યા ? ત્યાં ભક્તોએ જગન્નાથને અથવા સેતુબંધ મહાદેવને બેસાડ્યા જ છે. જ્યાં જમીનનો અંત દેખાયો ત્યાં કાં તો કન્યાકુમારી હોય અથવા દેવેન્દ્ર હોય. લાંબા લાંબા રણમાં એકાદ સરોવર દેખાય તો તો એ નારાયણનું જ સરોવર છે, એની પૂજા થવી જ જોઈએ.

આપણા સંત કવિઓએ તીર્થસ્થળો ક્યાં ક્યાં કલ્પ્યાં છે એ શોધવા જઈએ તો હિન્દુસ્તાનની આખી ભૂગોળ પૂરી કરવી પડશે. મુસલમાન સંતોએ, અને રોમન કેથોલિક પાદરીઓએ પણ આપણા દેશમાં એવી જ રીતે અદ્‌ભુત કાવ્યમય સ્થાનો પસંદ કર્યાં છે અને ત્યાં પૂજા પ્રાર્થનાની સગવડ કરી છે. ત્યારે આ ધોધ પાસે મંદિર કેમ નથી ? શું જીવનરાશિનો આવડો મોટો અધઃપાત જોઈ મુનિઓ ખિન્ન થયા હશે ? શું ભૈરવ ઘાટીની માફક અહીં દેહ છોડી દેવાનો કેફ પેદા થશે એ ખ્યાલથી લોકસંગ્રહકાર મુનિઓએ લોકયાત્રા માટે આ સ્થાન નાપસંદ કર્યું હશે ? અથવા મગજને ભરી દેનાર અખંડ અને ભીષણ ગર્જના ધ્યાનને માટે અનુકૂળ નથી એમ સમજીને ઉપાસકો અહીંથી વિમુખ થયા હશે ? અથવા આ ધોધ પોતે જ અભયબ્રહ્મની મૂર્તિ છે, એની પડખે ધ્યાન ખેંચે એવી કઈ મૂર્તિ ઊભી કરવી એ મૂંઝવણમાં તેઓ નિવૃત્ત થયા હશે ? કોણ કહી શકે? આપણા પૂર્વજોએ અહીં મંદિર ન બાંધ્યું એનું મને

જરાય દુઃખ નથી પણ એમણે આ સ્થાન પર સૂઝેલા ભાવોનું એકાદ તાંડવસ્તોત્ર તો જરૂર લખવું જોઈતું હતું. પાર્થિવ મૂર્તિ જ્યાં કામ ન આવે ત્યાં વાઙ્મયી મૂર્તિ જરૂર ઉદ્દીપક થઈ શકે છે.

આ બધી શોભા અમે ધોધને સાથેથી જોતા હતા. હોન્નાવર તરફથી આવનાર લોકો ઉત્તર કાનડા જિલ્લાના મહાકાંતારમાં થઈને જ્યારે આવે છે ત્યારે એમને નીચેથી આ ધોધનું આપાદમસ્તક દર્શન થતું હશે. કયું સારું એ અનુભવ્યા વગર કોણ કહી શકે? અને અનુભવ્યા પછીયે શું? કુદરતની જુદી જુદી વિભૂતિઓમાં કોઈ કાળે સરખામણી થઈ છે? હિમાલયની ભવ્યતા, સાગરની ગંભીરતા, અને રણની ભીષણતા વચ્ચે કોણ સરખામણી કે પસંદગી કરી શકે? એટલે એક વાર હોન્નાવરને રસ્તે જોગને દર્શને આવવું જ જોઈએ. અને દરિયાઈ કાફેલાનો અનુભવ લઈને કુશળ થયેલા પેલા લશ્કરી અમલદારો ધોધનું માપ લેવા આવ્યા હતા અને પારણામાં લટકતા ધોધ પાછળ પહોંચી ગયા હતા, તેમને કેવો અનુભવ થયો હશે? જોગિયાં પક્ષીઓએ એમનું કેવું સ્વાગત કર્યું હશે? ધોધના પડદામાંથી બહારનો અંદર ફેલાતો પ્રકાશ એમને કેવો દેખાયો હશે? અને અંધારી રાત્રીએ ધોધ પાછળ જો ઘાસ સળગાવીને મોટો પ્રકાશ કર્યો હોય તો આખી ખીણમાં કેવી ગંધર્વનગરી પેદા થાય એની કલ્પના કોઈને થઈ છે? જ્યારે અહીં વીજળીનું કારખાનું થશે ત્યારે કેટલાક કલ્પનાશૂરો જરૂર આ

ધોધ પાછળ વીજળીની બત્તીઓની હાર ગોઠવવાના અને દુનિયાએ ન જોયેલી એવી ઇન્દ્રજાળ પાથરવાના. તે વખતે આખી ખીણુ એક મહાન રંગભૂમિ થશે અને ચારે ખંડના ભૂદેવો એ જોવા અવતરશે. પણુ તે વખતે કોઈને ઈશ્વરનું સ્મરણુ થશે ખરું? માણુસે પોતાની બુદ્ધિશક્તિ ઈશ્વરને ઓળખવાને માટે વાપરવાને બદલે ઈશ્વરને ભૂલી જવાની યુક્તિઓ અને પદ્ધતિઓ શોધવામાં જ વાપરી છે.

વખતે એમ પણુ હોય કે બુદ્ધિ બધી રીતે હાર્યા પછી ઈશ્વરને વધારે સારી રીતે સમજી શકશે.

દરેક વસ્તુને અંત આવે છે એટલે અમારી આ જોગયાત્રાનો પણુ અંત આવ્યો. અત્યંત પવિત્ર અને મીઠાં સ્મરણો સાથે અમે પાછા ફર્યાં. પણુ ફરી એક વાર અહીં આવવાની વાસના તો રહી જ ગઈ. એટલે पुनरागमनाय એવા શબ્દોથી જ અમે ભારત-વૈભવની આ આસાધારણુ વિભૂતિની વિદાય લઈ શક્યા.

આ લેખકનાં બીજાં પુસ્તકો

કાલેલકરના લેખો ભા-૧	૩-૦-૦
ઓતરાતી દીવાલો	૦-૬-૦
પૂર્વરંગ	૧-૦-૦
બ્રહ્મદેશનો પ્રવાસ	૦-૨-૦
નક્ષત્રમાળા	૦-૧-૦
સ્મરણયાત્રા	૧-૦-૦
જીવતા તહેવારો	૦-૨-૬
હિમાલયનો પ્રવાસ	૦-૧૨-૦

(જેમાં પ્રવાસવર્ણન પૂરું કર્યું છે.)